

319.863

10
2006

PARTES POPULORUM MINORES
ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

2006/10

PARTES POPULORUM MINORES ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL
MINORITY

FOGYATÉKOSOK A TÖRTÉNELEMBEN

Szombathely/2006

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA**

Felelős szerkesztő / Responsible editor

Mózer Ibolya

Kiadja / Issued by

Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszék
Berzsenyi Dániel College, Department of History

Szombathely

Károlyi Gáspár tér 4.

H-9700 Hungary

A kötet kiadását a

Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Tanácsa
támogatta

ISSN 1219-5545

Szerkesztés: L^AT_EX 2_ε

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	5
MÓZER IBOLYA: Egy fogyatékos római princeps: Cladius	9
POLGÁR MARIANNA: A szegényekről való gondoskodás a 18. századi Magyarországon	41
KRAJCZÁRNÉ ČIERNÁ L'UBICA: Beteg gondozás és szegénység Szombathelyen a 18. században	65
VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN: „Kik élünk: járunk búsan, szótlanul.” „Szörnyszülöttek” császári egyenruhában	83
KATONA ATTILA: Hátrányos helyzet vagy kölcsönös függőség? A főispán és egy helyi sajtócézár viszonya Vas vármegyében a századelőn	115

BALÁZS EDIT: A zsidó jótékonyág és intézményei
Vas megyében a második világháborúig 153

CSÓKA TIBOR: „Most már nem engedjük ki a mar-
kunkból” Az elnyomás társadalompolitikája a
Harmadik Birodalomban 173

Előszó

A Berzsényi Dániel Főiskola Történettudományi Intézetében már évek óta folynak kutatások a történelem alapvető társadalmi tagozódásától távolabb eső közösségek, csoportok feltérképezésére. Így a nemzetiségi, vallási kisebbségek mellett az elmúlt években a nők, a gyerekek, az öregek különböző történelmi korokban elfoglalt helyével, a politikai és a mindennapi életben betöltött szerepével foglalkoztunk. Ezeknek az utóbbi köteteknek a kutatómunkája adta az alapot a jelen kötet tematikájához. A *Hátrányos helyzetűek a történelemben* tanulmánygyűjtemény tulajdonképpen az előző három folytatásaként, lezárásaként született meg.

A kötetben szereplő hét tanulmány nem vállalkozhatott arra, hogy teljes képet adjon a kedvezőtlen, hátrányos helyzetben élő emberek sorsának, lehetőségeiknek alakulásáról, csupán csak néhány korszak pillanatképeivel kívánja felhívni a figyelmet a téma jelentőségére. A szerzők által kutatott korszakok,

zömében az új és a legújabb kor, adják a tanulmányok kronológiai hátterét. A választott téma tág lehetőséget teremtett, amivel a munkák írói bátran éltek is, a hátrányos helyzet értelmezését illetően.

Az első tanulmányban a császárkori Róma uralkodójának példája azt igazolja, hogy a testi fogyatékoság, bár kétség kívül a korabeli politikai életben hendikepet jelentett, de nem zárta el a princepszet adó család tagját az uralkodás lehetőségétől. A bemutatott Claudius példája éppen azt bizonyítja, nemcsak ép testben lehet ép a lélek. A testében megnyomórtott, beteg uralkodó szelleme magasan szárnyalt, s mind a politikai életben, mind a szervezésben kiváló teljesítményekre volt képes.

A testi vagy szellemi fogyatékoság a hátrányos helyzet legismertebb, legnyilvánvalóbb formája volt, mely a történelem különböző korszakaiban nem minősült társadalmi kérdésnek. A társadalom perifériájára szorult emberről való gondoskodás a család feladata volt. A kötet záró tanulmánya a Harmadik Birodalom társadalmi-politikai számkivetettjei a zsidók és a keresztény egyház mellett a szellemi fogyatékosok az ún. eutanázia-akció keretében a megsemmisítési politika áldozatairól ejt szót.

A hátrányos helyzet „klasszikus” formája mellett kötetünkben helyet kaptak olyan kora újkori tanulmányok, melyek a szegénység korabeli kezelésének, az evergetizmusnak a formáit elemzik. A 18. századi ispotályok nem csupán a betegek, hanem az elhagyott öregek, szegények befogadását is szolgálták. A jótékonykodás minden korban a szegények, elesettek iránti empátia megnyilvánulása volt. A szombathelyi 17–18. századi

végrendeletek is arról tanúskodnak, hogy a szegények, koldusok javát szolgáló adományok már nem csak a legvagyonosabb társadalmi rétegek jó szándékú kötelességeként fogalmazódott meg, hanem a kevésbé tehetősek is kötelességüknek érezték a szűkölködők anyagi támogatását.

A zsidó közösségekben a jótékonykodás több mint általános, emberbaráti tevékenység, a valláserkölc, a Tóra által előírt parancs. Konkrét formái, szervezeti, egyleti keretei a szombathelyi zsidó hitközségek tevékenységei nyomán tárulnak fel az olvasó előtt.

A hátrányos helyzet megannyi történeti formái közül a hadifoglyok kiszolgáltatott helyzetét elemzi az a tanulmány, amelyik az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc korába vezet el. Négy honvéd emlékirata segítségével elevenednek meg a kiszolgáltatott helyzetű hadifoglyok életben maradási lehetőségei. Az alternatíva: menekülni vagy tűrni a megaláztatást.

A kötet szerzőinek egyike a hátrányos helyzetet a fentieknél jóval tágabban értelmezi. Egy 20. század eleji nyugat-magyarországi, szombathelyi médiatörténeti esettanulmány kapcsán azt a vélt vagy valóságos kiszolgáltatott helyzetet elemzi a tanulmány írója, ami a hatalom és a sajtó viszonyát jellemezte. A vidéki sajtó tulajdonosát és a megyei vezetést sokkal inkább a kölcsönös függőség, az egymásrautaltság, semmint a hátrányos helyzettel jellemezhetjük.

A kötet tanulmányai csak mozaikszerű pillanatképekben vázolják fel a testi, szellemi, gazdasági, politikai kiszolgáltatottság történelmi folyamatát, arra inspirálva az elkövetkezendő kutatókat, hogy a kérdésről minél teljesebb kép szülessen.

A Szerkesztő

Mózer Ibolya

Egy fogyatékos római princeps: Claudius

Minden társadalom különböző életkorúak közössége, ahol együtt van jelen, múlt és jövő. Az adott társadalmat minősíti, hogy miként képes az öregek és a gyerekek érdekeit integrálni az össztársadalmi érdekek közé. Talán ennél is pontosabb diagnózist ad az adott társadalomról, hogy miként viszonyul a fogyatékos emberekhez. A történelem során az egyes korok és kultúrák különbözőképpen reagáltak a sérültségre, a fogyatékosra. Vannak példák a befogadó, toleráns, de a kirekesztő, elutasító magatartásra is. Ezen a téren még gyerekcipőben jár a történelmi kutatás, hiányoznak azok az elemzések, melyek a fogyatékkal élők mindennapjait, vagy a társadalom tipikus reakcióit mutatják be a történelem egyes korszakaiban. A fogyatékoság lehet testi vagy szellemi természetű, melynek következtében az adott egyén megjelenésében is különbözik az átlagtól, a köznapi értelemben normálisnak tartott emberektől.

Szociológusok kimutatták, hogy a testi megjelenés: a hexisz¹ könyörtelenül elhatárolja az egyik embercsoportot a másiktól. Bár az emberi testről alkotott kép, és az emberek külső megjelenéséhez kapcsolódó esztétikai elvárások megkülönböztetik a korokat, a kultúrákat egymástól, de a társadalmak nagy részében, s ez a modern társadalmakra is érvényes: az egészség, a fiatalság, a produktivitás kiemelkedő értékeknek minősülnek.

A fogyatékoság problémája egyidős az emberiséggel. A sérült emberrel kapcsolatos előítélet forrása feltehetően az az ősi ösztön, mely az állatvilágban jól megfigyelhető a gyengékkel kapcsolatban. A fogyatékoság eredetének magyarázata a különböző korokban és kultúrákban összekapcsolódott a transzcendenciával; a sérült, a torz a megmagyarázhatatlan szférába tartozott.² A normálistól eltérő testi adottságúakat, a betegeket, a testi fogyatékosokat mint bajt hozókat megkülönböztették. Jobb esetben csak bizonyos, így például a papi teendőktől tiltották el őket, de gyakran el is pusztították a fogyatékosokat. A sérültekkel kapcsolatban azonban nemcsak elutasítással, hanem gondoskodással, féltéssel is találkozunk, ahogy egy ótestamentumi szövegrész figyelmeztet: „Ne átkozd a némát, és ne tégy akadályt a vak útjába...”³

A fogyatékosokkal kapcsolatos ambivalens magatartás jellemezte az ókori Rómát is. A latin nyelv különböző kifejezéseket használ a nem megszokott formában megszületettekre: prodigium,⁴ ostentum,⁵ monstrum,⁶ miraculum,⁷ omen.⁸ Ez a „szójegyzék” is mutatja, hogy fogyatékoság esetén a rómaiak is valamiféle rossz előjelre, jóslatra gondoltak. Több auctor is írt olyan gyerekek születéséről, akik kétneműek voltak,

s akikre úgy tekintettek, mint valami csodára.⁹ Irodalmi alkotások is megőrizték, hogy a közvélemény babonás félelemből miként utasította el ezeket a gyerekeket; utalásokat találunk arra is, hogy a nyomorék vagy torzszülött csecsemőket vízbe kellett fojtani.¹⁰ Úgy vélték, az abnormális gyerek nem csak a családra, hanem az egész közösségre egyfajta fenyegetettséget jelent.¹¹ Rituális szertartások keretében ölték meg őket úgy, hogy vérük ne folyjon ki a földre és eltemetni sem lehetett őket. Akár a vér, akár a hantolás bepiszkította volna a földet, és véleményük szerint, így a rossz újrateremtődött volna. A szörnyszülötteket az istenek akaratára bízták, nem adtak számukra túlélési esélyt. Ketrebe zárták őket és így dobták a tengerbe vagy a folyóba. A torzszülöttek világrajövetelét valami nagy változás, esetleg az állam elleni összeesküvés előjeleként értelmezték.¹²

A gyenge és látszólag deformált gyerektől való megszabadulás Rómában mégsem volt az egyetlen és kizárólagos gyakorlat; orvosi szövegekben arról is hallunk, hogyan kell gondozni a sérült újszülötteket. Költői formában is megfogalmazódott, hogy a szülők miként igyekeznek nemcsak elfogadni, hanem finomítani gyerekük testi hibáit. Horatius például arról írt, hogy a kancsal fiút apja huncutszeműnek szólítja. „Kinek a fia törpe, »kiskölyköm«” – szól néki, vagy így: „Szép csöppke manócskám! És ha a drága fiú ólábú, s kajla bokáján csámpásan ringatja magát, neve: »Gyenge fiókám«.”¹³

A pragmatikus szemlélet a rómaiakat arra készítette, hogy a dolgokat főként a hasznosság szempontjából közelítsék meg. Seneca szerint is a római ember józan megfontolásként vallotta,

hogy a „használhatatlant” el kell választani az egészségestől.¹⁴ Egyik munkájában azonban ettől eltérő gondolatokat vetett fel a betegen született gyerekekkel kapcsolatban. Véleménye szerint a szülőnek nem szabad igazságtalan különbséget tennie saját gyerekei között, azzal hogy jobban szereti egészséges fiát a betegnél, a magas termetűt az alacsonyabbnál.¹⁵

Arra is vannak példáink, hogy a betegen született gyerekeket nemcsak elfogadták a szülők, de igyekeztek őket képezni, felkészíteni a várható feladatokra. Az idősebb Plinius például arról tudósít, hogy a születésüktől fogva néma gyerekeket festeni tanították.¹⁶ Emellett persze Rómában sem tölthettek be bizonyos tisztségeket sérült vagy beteg emberek. Így csak olyan embert választottak papnak vagy Vesta papnőnek, akinek mindkét szülője élt, és ő maga is ép és egészséges volt.¹⁷

A köztársaság korához képest a császárkorban némiképp változott a fogyatékosok megítélése, csökkent az erős félelem a fizikai elváltozással született emberek iránt, s több forrásban is szórakoztató látványossággént említik a sérült, torz embereket.¹⁸ A császári udvarban természetes játékszerekként alkalmazták a törpéket. Augustus lánya, Iulia gyerekkorában szívesen játszott két törpéjével.¹⁹ Tiberius udvarában is élt törpe, aki népes lakomákon a többi tréfacsinálóval együtt szórakoztatta a princepsset.²⁰ Mivel a fogyatékoság látványossággá vált, előfordult, hogy a ház elé kitett gyerekeket megcsonkították, és így adták el őket rabszolgaként mutatványosoknak.²¹

Már a nehéz születés is rossz előjelnek számított Rómában. Julius Caesar édesanyja belehalt a szülésbe, Agrippa (Augustus hadvezére, majd veje) és Nero is lábbal előre, farfekvéssel

született, s a korabeli felfogás ezt valami súlyos politikai változás baljós előhírnökének tekintette.²² A negyedik princeps, Claudius is feltételezhetően nehéz szülés következtében vált sérültté, bizonyos szempontból fogyatékosná.

Azok a történetírók, költők, akik a korai principatusról lát-leletet készítettek, általában rendkívül negatív személyiségként mutatták be a Iulius-Claudius dinasztia tagjait, köztük Claudiust. Tacitus, Suetonius, Cassius Dio, a monarchikus hatalmat ellenségesen szemlélő történetírók az első uralkodókat adó családot egységesen alkalmatlannak találták arra, hogy a római államot irányítsák, így a princepsok, köztük Claudius alakját is sötét színekkel ábrázolták. Olyan vonásokkal ruházták fel, melyek testi és szellemi aberráltságát igazolták és így eleve nem csak alkalmatlannak tartották az uralkodásra, de úgy ítélték meg, hogy minden rossz, ami az ő uralma idején az államban történt, idéttlen megjelenésével és súlyos egészségi állapotával magyarázható. Meg kell jegyeznünk, hogy az említett szerzők legfeljebb másoktól szerezhették a Claudiusra vonatkozó információkat, közvetlen tapasztalatokkal nem rendelkezettek a princeps egészségi állapotát illetően. Seneca az egyetlen, a rosszindulatú szerzők közül, aki Claudius kortársaként egyáltalán apró részleteket ismerhetett Claudiusszal kapcsolatban. Menipposzi szatírájában, az *Apocolocyntosis*ban a princepszel kapcsolatos ironikus hangvétel a külső megjelenésre is kiterjedt, művében az ősz hajú, testes princeps a fejét rázta, jobb lábát húzta, olykor kivehetetlen hangokat, értelmetlen szavak mormolt.²³ Seneca a betegségekkel küszködő Claudiust részben szánalmat ébresztő gúnnyal mutatta be, részben vi-

szont torz külsejű, nevetséges figuraként ábrázolta, akit az istenek tanácsa az alvilágba száműzött. Seneca groteszk Claudius-portréja azonban nem volt mentes a negatív elfogultságtól, az író-filozófus ugyanis Claudius uralma idején száműzetésbe kényszerült, s csak Messalina (Claudius harmadik felesége) halála után, az újabb feleség, Agrippina befolyására hívták vissza, és lett Nero nevelője.²⁴

A vitriolos hangvételi szatíraíró, Iuvenalis csak néhány évvel korábban született Claudius halála előtt,²⁵ így ő sem a szem- és fültanú közvetlen tapasztalásával mutathatta be a szerinte remegő fejű, nyáladzó szájú princepsset, akinek megmérgezését nem tekintette bűnnek.²⁶

Az ókori szerzők festette kép Claudius testi és szellemi állapotáról, és az uralma alatt bevezetett tudatos társadalompolitikai intézkedések felvetik azt a kérdést, hogy milyen betegség, sérültség terhelhette a negyedik princeps életét. Anélkül, hogy Claudius betegségének pontos diagnózisát adnánk, érdemes nagy vonalakban követni azokat a véleményeket, melyek a legutóbbi időben a modern orvostudomány részéről ebben a témában megfogalmazódtak, s így talán magyarázatot kaphatunk arra a kérdésre is, hogy az előnytelen testi, fizikai adottságokat miként lehetett kompenzálni tudatos uralkodói politikával. A 20. század közepén vetette fel Peter Dal-Bianco, innsbrucki neurológus, hogy egy gyerekkori agyvelőgyulladásból származó szövődmény következtében Claudius Parkinson-kórban szenvedhetett.²⁷ A texasi egyetem professzornője, Ernestin Leon viszont Claudius állapotát egy magzati korban ért károsodással hozta összefüggésbe, melynek következtében az ér-

telme nem sérült, csak az alsó végtagok mozgáskoordinációja vált problematikusává.²⁸ Tíz évvel később a német Albert Esser, aki a Iulius-Claudiusok patológiáját vizsgálta, hasonló következtetésre jutott. Véleménye szerint, Claudius születését követően agyvelőgyulladást kapott, s emiatt gyermekkorában állandó betegeskedéssel telt, gyakran voltak lázrohamai. Azt is feltételezi, hogy ennek a gyerekkori betegségnek volt a következménye, hogy felnőtt korában is gyakran remegett a feje, s különösen, ha szokatlan pszichés hatás érte, hangja is eltorzult.²⁹ Az utóbbi húsz évben ettől eltérő vélemény is megfogalmazódott Claudius egészségi állapotáról, így J. E. Mohr Thygesen 1987-ben Claudius betegségét a Tourette-szindrómával diagnosztizálta.³⁰ A fenti diagnózis azonban nem ad magyarázatot Claudius összes tünetére, így például a járás közbeni koordinálatlan mozgásra, vagy a kutyaugatáshoz hasonló hang kibocsátására.³¹

A legújabb kutatások Claudius nehéz születésével magyarázzák azt az állapotot, mely a princeps egész életére kiható testi-lelki deformációt eredményezett. A legfrissebb orvosi szakirodalom a következő diagnózist valószínűsíti Claudius egészségi állapotáról: egy születéskori agyvérzés nyomán kialakult sérülés következtében, mely leginkább a Little-szindrómával azonosítható, testileg és lelkileg egyaránt szokatlan tüneteket mutatott.³² A kórra jellemző a végtagokra, főként az alsó végtagokra kiterjedő átmeneti görcsös állapot, ami időszakosan szinte lehetetlenné teszi a normális járást, illetve rendkívül nehézkes, a test tengelye felé forduló ollózó mozgást eredményezhet. Suetonius egy apró részlet kapcsán arról is beszámolt, hogy

Claudius járása nem tett jó benyomást a szemlélőre, mert térde rogyadozott,³³ egy másik helyen pedig a princeps csúnya kacsázó lépéseiről írt.³⁴ Seneca is megemlítette, hogy jobb lábát maga után húzta.³⁵ Cassius Dio pedig azt emelte ki, hogy a Claudius által megírt szövegeket általában nem is ő olvasta fel a senatusban, mert hangja nem volt imponáló és, ha mégis saját maga vállalkozott erre, akkor azt ülve tette, mivel nem tudott sokáig állva maradni, nagyon hamar elfáradt.³⁶ Orvosi vélemény szerint, ha teljes gyógyulásról nem is lehet szó, de a Little-kórban szenvedők állapota idővel javulhat. Érdeemes utalni arra, hogy Claudius egészsége is kora előrehaladtával pozitív fordulatot vett. Ugyancsak Suetonius említi, hogy Claudius hajdan gyenge egészsége trónra lépését követően helyreállt.³⁷ A Little-kór kiváltó okaként az orvosi szakirodalomban a koraszülés vagy az időben történő, de nehéz szülés közben ért trauma szerepel. A betegség nem genetikus eredetű és ez Claudius esetében is igazolható. Szülei, Drusus és az ifjabb Antonia egészségesek voltak. Kilenc gyermekük született, és bár ezek közül csak hárman, Germanicus, Livilla és Claudius érték meg a felnőttkort, de Claudius testvérei, köztük elsősorban Germanicus, kiváló egészségnek örvendtek. Germanicus testi és szellemi értékeit, kiemelkedő katonai képességeit nemcsak a történetírók ismerték el, de a rómaiak is tisztelték és szerették az erényekben gazdag férfit.³⁸ A nehéz szülés Claudius anyját, Antoniát is megviselhette és talán nem áll messze a valóságtól Suetonius megjegyzése, miszerint az anya azt mondogatta fiáról, hogy emberi szörnyszülemény, melyet a természet csak megkezdett, de nem fejezett be.³⁹

A Little-kór különböző mértékű korlátozottsággal járhatott, amely azonban bizonyos területeken kiváló eredményekre is sarkallhatta az érintettet.⁴⁰ Claudius esetében is talán egy középsúlyos állapotról lehetett szó. Járása, mozgása erősen korlátozott volt, nyelve nehezen forgott, beszéde döcögős volt, feje remegett.⁴¹ Alkalmanként furcsa, finoman szólva rapszodikus viselkedése megbotránkoztatta a környezetét, például azzal, hogy nagy érdeklődéssel nézte végig a kínvallatásokat és a kivégzéseket.⁴² Ugyanakkor Claudius tisztában volt azzal, hogy nagy dühkitörései vannak, és próbálta megnyugtani a közvéleményt, hogy dühe rövid ideig tartó és igyekszik haragját leküzdve, igazságosan dönteni.⁴³

A hátrányos helyzet kérdését a Little-kóros Claudius kapcsán csak abból a szempontból igyekszünk vizsgálni, hogy milyen volt egy sérült ember lehetősége az ókori Rómában, ha nem csupán a vezető elit, az ordo senatorius tagja volt, hanem mindjárt, mint az uralkodócsalád tagja, princeps lett belőle. Claudius mindkét ágon a hatalmon lévő dinasztiához tartozott. Anyai részről Antonius és Augustus nővére, Octavia unokája, apai ágon a princeps feleségének Líviának az unokája volt. A hatalom örökítése szempontjából Augustus szorgalmazta a családtagjai közötti házasságot. Így Augustusnak és feleségének Líviának, bár nem volt közös gyermekük, a Iuliusok és a Claudiusok házasságkötései folytán, közös dédunokáik voltak.⁴⁴ Claudius még csak egyéves volt, mikor apja leesett a lóról és meghalt. A fiú háttérbe szorítottsága, megaláztatása már gyermekkorában elkezdődött. Ebben nem annyira a fenti tragédia, hanem sokkal inkább furcsa, idétlen külseje, zavaros beszéde,

sántító járása lehetett a meghatározó. Zárkózott, visszahúzódó személyiségét, a normálistól eltérő külsejét a családi környezet nem tolerálta. Seneca epés megjegyzésével élve, testét haragjukban hozták létre az istenek.⁴⁵ A pénzérmeken, melyek a korabeli uralkodói propaganda fontos eszközei voltak, általában erősen idealizált ábrázolással találkozunk. A Claudiust ábrázoló érmeiken nyoma sincs annak a groteszk külsőnek, mely a történetírók szövegeiben olvasható.⁴⁶ Nem csupán a család és a hatalmon lévő princeps, Augustus, de a korabeli közvélemény számára is nehezen volt elfogadható a gyermekből ifjúvá érő Claudius, aki külsejével, váratlan reakcióival messze különbözött a normálisnak tartott emberektől. A történetírók is hangsúlyozták, hogy Claudius gyermek- és ifjúkora különféle makacs betegségekkel való küzdelemben telt el, és ezzel hozták összefüggésbe azt, hogy nem vállalt közhivatalokat. Hiába érte el a nagykorúságot, gyám felügyelte, az iskolai nevelője egy rendkívül goromba istálló-felügyelő volt, aki többször megalázta Claudiust.⁴⁷ A családtagok szégyellték és igyekeztek eldugni a csodálkozó szemek elől. Az apja tiszteletére rendezett gladiátori játékon a hagyományoktól eltérően, csuklyában elnőkölt, és a férfitóga felöltésének ünnepét is szokatlan időben, az éj leple alatt végezte és gyaloghintón vitette magát a Capitoliumra, nehogy nevetség tárgyává váljon.⁴⁸

Augustus, aki fontosnak tartotta, hogy a családtagok megfelelően felkészüljenek a várható hatalomátvételre, hezitált az ifjú Claudius sorsát illetően. Suetonius ismertette egy levél tartalmát, melyben Augustus tanácsot kért feleségétől Liviától, Claudius nagyanyjától, hogy miként viselkedjenek Claudiusszal

a Mars-ünnepi játékok alatt. Hangsúlyozta, hogy egyszer végre el kell döntenie, hogy milyen elvet kövessenek személyét illetően. Ha rendben van és nem hibázik semmilye sem, akkor végig kell járnia azokat a lépcsőfokokat, amiket bátyja, Germanicus. Ha úgy ítélik, hogy testben és lélekben fogyatékos, akkor el kell dugni az emberek rosszindulatú gúnyolódása elől. Valószínűleg, a nagyanya kérte Augustust, hogy a Mars-ünnepken az áldozó papok asztalánál felügyeljen, de maga sem bízott abban, hogy Claudius el tudja látni a szükséges tennivalókat, ezért figyelmeztette a princepsset, hogy az egyik rokon adjon neki tanácsot a tennivalókról, nehogy feltűnő vagy nevetséges dolgot csináljon.⁴⁹ Augustus tulajdonképpen nem tudta pontosan eldönteni, hogy miként viselkedjen az ifjú Claudiusszal. Elutasította, hogy Claudius az ő páholyából nézze végig a cirkuszi játékokat, mert ott túl feltűnő lett volna. Hasonlóképpen javasolta, hogy a latin ünnepek felvonulásán se vegyen részt, nehogy kinevessék, sőt azt ajánlotta, hogy az ünnepek alatt egyáltalán ne maradjon Rómában. Ha ugyanis részt vesz a felvonuláson, akár Róma praefectura is lehetne. Mint egy szegényfoltot igyekeztek eltüntetni. A sok negatívum mellett Augustus némi empátiával azt azért elismerte, hogy Claudiusnak nincs sok szerencséje, pedig ha nem kalandozik el a gondolata, akkor kitűnik lelki nemessége. Ez a sajnálat vezethette Augustust arra, hogy többször meghívta vacsorára, bízva abban, hogy a jobb társaságban majd maga is megváltozik. Nagy csodálattal szólt a princeps arról, hogy a zagyván beszélő Claudius mennyire magával ragadta, amikor egy alkalommal szónoklatot tartott. Az együttérzés és a sajnálat nem befolyásolta végső döntését,

Claudius hátrányosan megkülönböztette a család többi tagjától, mert az auguri tisztén kívül semmilyen hivatalra nem jelöltette, és végrendeletében is csak harmadfokú örökösként, az idegenekkel egy szinten nevezte meg.⁵⁰

Nem változott Claudius megítélése Tiberius uralkodása alatt sem, aki a hivatalokat kérő Claudiusnak csak a consuli jelvényeket küldte el, de tényleges hivatalt nem kapott.⁵¹ Számtalan megaláztatás érte, és ezt még a Claudius iránt ellenszenvet tápláló történetírók is elismerték.⁵² Claudius fivére, a nagy népszerűségnek örvendő Germanicus volt, akinek nimbusza erősen elhomályosította a számtalan betegséggel küzdő és így a közvélemény szerint uralkodásra képtelen Claudius. A szenatori arisztokrácia Germanicusban látta a köztársasági rend helyreállítóját, akivel szemben Claudius nem lehetett alternatíva. Germanicus azonban még Tiberius alatt meghalt. Így emelkedett Claudius a hatalom rangidős várományosává, de csalódnia kellett, mert a nála jóval fiatalabb unokaöccse, Germanicus fia, Caligula került hatalomra. A megaláztatás súlyosan érintette az akkor már erősen középkorú Claudius, maga is lemondott arról, hogy politikai pályára lépjen, és ezt követően visszavonultan élt. Rosszindulatú életrajzírója szerint ivott és kockázott, és alantas társaságban tengette napjait, ezzel kívánta bizonyítani a szerző Claudius uralkodásra való alkalmatlanságát. Suetonius azonban több, apróbb momentum felsorolásával azt is kénytelen volt elismerni, hogy a közvélemény nem egészen így ítélte meg a helyzetet. A lovagrend tagjai tisztelték és becsülték Claudius, s kétszer választották védnökükké, hogy kérésüket előterjessze. Amikor a színházba belépett, a közönség

felállt és levetette köpenyét. A senatus az Augustus tiszteletére rendelt papok közé választotta. Amikor házát tűzvész pusztította, közpénzen állították azt helyre. Joga volt a senatusban a volt consulok között véleményt nyilvánítani. Tiberius azonban közbelépett, és Claudius gyengeelméjűségére hivatkozva, eltörölte a senatus döntését. Végrendeleletében azonban nagyvonalú gesztussal ajánlotta a római nép, a senatus és a hadsereg figyelmébe, és vagyonának egyharmadát (2 millió sestertius) hagyta rá.⁵³

A közvélemény, a közhangulat a groteszk külsejű Claudiusszal, a princeps rokonával kapcsolatban, hol elfogadó, hol elutasító volt, ahogy a család sem tudott egyértelműen állást foglalni a vele kapcsolatos viselkedésben, úgy általában a rómaiak sem. A felé áradó rokonszenvet érezhetjük, amikor a látványosságokon elnökölő Claudiust lelkesen üdvözölték.⁵⁴ Nevetséges figurája ugyanakkor sokszor volt az élcelődők céltáblája. Ha késve érkezett a lakomára nem kínálták helyet, és csak nehezen tudott leülni. Ha társaságban elbóbiskolt olajbogyóval és datolyamaggal dobálták meg, ostorral, virgáccsal ütögették. Ha horkolt, gyakran húztak a kezére női papucsot, hogy azzal dörzsölje meg az arcát. Caligula ruhástól a vízbe dobatta, amikor egy a császár elleni merénylet sikeres felderítése után követésbe ment üdvözölni a harmadik princepsset. A senatusban is megaláztatások érték, tőle kértek utoljára véleményt, hamisítási perekbe keverték és egy új papi testületi tagságáért nyolc millió sestertiusot kértek tőle, amitől anyagi romlásba süllyedt. Vagyonát elárverezték.⁵⁵ Még a hatalomra kerülését is a véletlennel magyarázták, a függöny mögött remegő Claudiust az

arra menő praetorianus imperatorként üdvözölte. A hatalomátvétel jelenetét Suetonius tragikomikus módon elevenítette fel. A meggyilkolt Caligula halálhíréről értesülő tömeg sajnálata kísérte a gyaloghintóban ülő Claudius, mert azt hitték kivégezni viszik, holott a katonák táborába szállították, ahol imperátorrá kiáltották.⁵⁶ Nővére, Livilla később súlyos átkokat szórt, mikor megtudta, hogy ő lett az új uralkodó, és sajnálta a római népet.⁵⁷

A római császárkor történetírói, Tacitus, Suetonius, Cassius Dio az ellenzéki arisztokrácia szemszögéből nézték a princeps hatalmát, s úgy tekintettek rájuk, mint uzurpátorokra. Így a Iulius-Claudiusok, s köztük Claudius is, szemükben nemcsak alkalmatlan, de gonosz és aberrált volt, aki már külső megjelenésével, testi és szellemi fogyatékoságával is azt sugallta, hogy nem képes a birodalom, a res publica épségének megőrzésére. A laudatio temporis acti ábrázolásába nem fért bele egy testileg-lelkileg fogyatékos császár alakja. A köztársasági eszményeket valló történetírás, mely a virtus, a pietas eszményeit hirdette, minden baj forrásának az alkalmatlan princepsket tartotta, és olyan sötét képet festett a Iulius-Claudiusokról, amely a mai szemlélőben erős kétségeket ébreszt a felvázolt portrékkal kapcsolatban. A császárkori auctorok sem tudták azonban figyelmen kívül hagyni azt az ellentmondást, mely a negyedik princeps megjelenése és az időnként, szerintük is elismert szárnyaló gondolatai, irodalmi műveltsége között fennállt. Kénytelenek voltak elismerni, hogy kora ifjúságától sok időt fordított műveltsége gyarapítására, írásait közzé is tette. Megjegyzik, hogy folyékonyan beszélt a görög követeikkel, az et-

ruszkok történetéről és Karthágóról is írt egy-egy jelentős munkát, sőt nyelvészeti kérdések is foglalkoztatták.⁵⁸ A történetírói hagyomány felülvizsgálatával egy egészen új Claudius-portré rajzolható meg. A szemléletmód megváltozásában Momiglianonak múlhatatlan érdemei vannak.⁵⁹ Véleménye szerint Claudius olyan tudós császár volt, aki a történelem útmutatásainak megfelelően cselekedett, és nagy gondot fordított az államigazgatás átszervezésére.⁶⁰ Claudius uralmának mérlege mindenképpen pozitív, a tudatos, kiegyensúlyozott társadalompolitika jellemezte. Ha testileg fogyatékosnak is mondható, elméje ép volt, szokatlan reakciói ellenére. A megaláztatások, melyeket részben a család, részben a közvéleménytől kellett elszenvednie, nem törte meg elméjét. Szellemi nagyságát bizonyítja, hogy miközben a császári ház a belső intrikák és mérgek, török következtében kipusztult, egyedül ő maradt életben, és Caligula meggyilkolása után átgondolt politikát folytatott a birodalom és a saját hatalmának megszilárdítása érdekében. Értelmi képességeit már rögtön a hatalomra jutását követően a praetorianus táborban bizonyította, a katonáknak adott donatívummal biztos alapokra helyezte hatalmát, utódai a hatalomban követték e tetteiben.

Claudius kormányzási elve politikai vonatkozásban két döntő mozzanatot egyesített. Egyrészt egy csak tőle függő hivatalszervezetet épített ki, másrészt a társadalmi rétegek, politikai csoportok látszólagos egyensúlyával a köztársasági restauráció veszélyét jelentő szenatori arisztokráciát háttérbe szorította. Közvetlen tanácsadói között, akik megfelelő szakértelemmel rendelkeztek, találunk szenatori rangúakat is, ezek igazol-

Claudius mint Jupiter

ták a princeps lojalitását a legelőkelőbb ordo iránt.⁶¹ Claudius alatt az amici Caesaris szenatori rangú tagjainak száma (22 fő)

az Augustus-korhoz képest jelentősen növekedett.⁶² Fontosnak tartotta a tekintélyes arisztokratákkal való családi kapcsolatokat.

A császári bürokrácia kiépítésében úttörőmunkát végző Claudiusnak gondja volt az ordo equesterre is. Támogatta a lovagrend tagjainak felemelkedését, már kétszázezer sestertius vagyonnal rendelkező procuratoknak⁶³ is megadta a consuli jelvényeket, pedig a lovagrendi tagság feltétele négyszázezer sestertius volt, a consuli hivatalt pedig általában a legalább egymillió sestertius vagyonnal rendelkező ordo senatorius tagjai nyerhették el. Ha azonban a támogatott lovagok visszautasították a senatori méltóságot, a lovagi rangot is megvonta tőlük.⁶⁴ A rend tekintélyét szolgálta azzal az intézkedésével, melyben azokat a felszabadított rabszolgákat, akik római lovagnak adták ki magukat, vagyonuk elkobzásával büntette. A második ordo iránti szimpátiája fejeződött ki akkor is, amikor az általa rendezett díszlakomára nemcsak a senatorok, de a lovagok feleségét is meghívta.⁶⁵

A központosító politika elengedhetetlen része volt az erős kormányzási és ellenőrzési szervezet létrehozása. Claudius felismerte, hogy ez a megfelelően felkészült, csak az uralkodótól függő ügyintézői apparátussal lehetséges. Ennek a szervezetnek a személyi állományát, vezetőit a császári szabadosok, zömében görög származásúak, adták.⁶⁶ Ezzel a lépéssel Claudius végrehajtotta a kormányzati adminisztráció reformját, és egyben jelentősen csökkentette a köztársaságkori vezető ordok hatalmi befolyását. Mindez a tudatos társadalompolitika része volt. A Claudius tehetetlenségét hangoztató, rosszindulatú tör-

Claudius sestertia (i. sz. 41–42.)

ténetírás ezt a helyzetet a szabadosok uralmaként igyekeztek beállítani.⁶⁷

Claudius korában teljes szervezeti formát öltöttek a felszabadított rabszolgák által működtetett hivatalok, a *scriniumok*. A császári központi irodák közül kiemelkedő jelentőségű volt a Pallas vezette a *rationibus*, melyet Claudius azzal a céllal szervezett meg, hogy a birodalom pénzügyei, a bevételek és a kiadások a császári kormányzat felügyelete alatt legyenek.⁶⁸ Az *ab epistulis*, mint a kimenő levelek ügyosztálya a nagy tekintélynek örvendő Narcissus kezében volt. Ez az iroda vezette a császár és a helytartók közötti levelezéseket, adott ki császári utasításokat, kinevezéseket.⁶⁹ A másik két Claudius által szervezett *scrinium*: az a *libellis* és az a *studiis*, kisebb jelentőségűek voltak,

A tudós császár a mindennapi élet kérdéseivel is foglalkozott. Rómában, a birodalom központjában nagyszabású építkezési vállalkozásokba fogott, illetve az elődei által megkezdett munkálatokat folytatta, befejezte. Ezek közül a munkálatok közül kiemelkedik a Fucinus-tó lecsapolásával kapcsolatos nagyszabású terv végrehajtása.⁷⁰ A Rómát járvánnyal fenyegető Fucinus-tavi mocsarak lecsapolását már Iulius Caesar is tervbe vette.⁷¹ A tizenegy évig tartó munka megszervezése és harmincezer ember foglalkoztatása Claudius alatt eredményre vezetett. Sikerült egy 5640 méter hosszú csatorna kiásásával, a hegyek áttörésével a tó vizét a Liris folyóba vezetni.⁷² A munkálatok jótékony hatása több területen is érezhető volt. Részben megoldódott a járványveszély elhárítása, részben pedig harmincezer ember több mint egy évtizedig munkát kapott. Mellékesen a tudatos uralkodói propaganda részévé tette a princeps az építkezési munkálatok megkezdését bevezető ünnepi játékokat.

A tavon nagyszabású hajós ütközetet rendezett, a tutajokon, a három- és négy-evezősoros hajókon mintegy tizenkilencezer ember tartózkodott. A vízi küzdelem fényét a mellvédeken elhelyezett katapulták és balliszták működtetése emelte.

Ehhez a projekthez kapcsolódott Claudius vízvezeték-építési programja.⁷³ Róma két legjelentősebb vízvezetékének az építése erre a korra tehető. Az Aqua Claudiát és az Aqua Anio Novust Claudius vezette be Rómába.⁷⁴ Az Aqua Claudia 69 km, az Aqua Anio Novus 87 km távolságról szállította a vizet Rómába. A több kilométer hosszan 32 méter magas íveken haladó vízvezetékcsövek számtalan helyen egymás fölött futottak.⁷⁵ Az idősebb Plinius büszke csodálattal írt az átfúrt hegyekről, a feltöltött völgyekről, a megépített boltív sorokról és a hosszú vezetékről, mely friss vizet biztosított Rómában a lakóházaknak, a fürdőknek, a halastavaknak, a kerteknek. A hárommillió-ötszáz ezer sestertiust felemésztő építkezést némi túlzással a földkerekség egyik csodájának tartotta.⁷⁶

Claudius a fenti nagyszabású építkezések mellett arra is ügyelt, hogy Róma gabonaellátása zökkenőmentes legyen. Ehhez szükségessé vált az Ostiai kikötő bővítése. A kikötőt mólókkal, kőgáttal egészítette ki; egy egyiptomi obeliszket szállító hajót süllyesztett el, hogy így biztos alapot adjon a rá építendő világító toronynak. A pharosi mintára épült világítótorony éjszaka fényjelzésekkel segítette a hajósok tájékozódását.⁷⁷ Az építési munkálatok mellett átalakította a kikötő működésének irányítási rendjét, a senatori quaestor Ostiensis felügyelete helyett a szabados procurator portus Ostiensis vezetése alatt

Aqua Claudia

szabadosokkal és császári rabszolgákkal működő irodát hozott létre.⁷⁸

A gabonaellátás átszervezése az Augustus és Tiberius által megkezdett úton folytatódott. Claudius kedvezményekkel és a költségek átvállalásával igyekezett a gabonaszállítás zökkenőmentességét biztosítani. A szervezet működését is szakszerűbbé kívánta tenni, ezt szolgálta a cura annonae praefectura alá rendelt nagyszámú, főként felszabadított rabszolgákból álló személyzet.

Claudius a korábbiakat is felülmúló építkezési programjával nemcsak lakhatóbbá tette Rómát, de nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy Róma urbs aeterna legyen. Senatusi határozattal megakadályozta az elharapódzó bontási tevékenységet is. A tulajdonos átépíthette a házát, de nyereszkedés céljából nem adhatta el a bontásra szánt házat. Az Urbs egyes régióinak állapotát és az utcák karbantartását a szabados *regionibus Urbis*okkal felügyeltette.⁷⁹

A tudatos politikai elképzelésekkel rendelkező uralkodónak arra is kiterjedt a figyelme, hogy az új építmények, hivatalok vezetése megfelelő kezekbe kerüljön. A megfelelő ember Claudius számára nem a hivatalok vezetőinek előkelő származását, hanem a szakértelmet jelentette. Átgondolt uralkodói koncepciót tükrözött a vízszolgáltatás személyi feltételeinek megszervezése. Az Augustus-kori technikai személyzetet mintegy háromszorosára növelte. Frontinus beszámolója alapján megállapítható, hogy 460 familia Caesarist helyeztek az új procurator aquarum, aki maga is császári szabados volt, vezetése alá.⁸⁰ A vízhálózat lényeges pontjaira a vízelosztást ellenőrző villicust állított, az Aqua Claudia jelentőségét mutatja, hogy itt két felügyelőre is szükség volt.⁸¹ A vízszolgáltatás felügyeletének ap-

rólékos megszervezése kapcsán is tanúi lehetünk annak, hogy Claudius növelni igyekezett a közszolgáltatásokhoz szükséges központi irányítást és szakértelmet. Bár a vezetékek, a víztornyok, tárolómedencék építése, bővítése a császári pénzügyeket felügyelő *fiscus* sújtotta, de növelték a princeps tekintélyét.

Claudius a Iulius Caesar által kezdeményezett úton haladt, amikor a szenatori rend feltöltésére az Itálián kívülieket is bevonta. A provinciabeli senatorokat Claudius az itáliaiakkal egyenrangúaknak tartotta. Történelmi felkészültségét és politikai érzékét igazolja a lyoni táblán megőrzött beszéde, mellyel a gall aedus törzs előkelőinek senatusi tagságát szorgalmazta.⁸² Az írásban is rögzített beszéd érvei között szerepelt az újítások szerepének hangsúlyozása, s a befogadott idegenek szövetségessé válásának történelmi áttekintése. A konkrét példák során a historikusként szónokló császár utalt arra, hogy Gallia comata lakói tíz évig tartó lázongásaikat,⁸³ száz éve tartó hűségükkel tették jóvá. Így az újítás, a gall előkelők setatusi tagsága, nemcsak elkerülhetetlen, hanem a római állam számára hasznos is.

Claudius megfontolt politikájának része volt az is, hogy a hadsereg parancsnokai, a fontosabb provinciák helytartói, akik tekintélyt és hírnevet szereztek, Rómában ne kapjanak különleges kitüntetések.

Kiemelkedő jelentőségű volt az Augustus által megkezdett *cursus publicus*, az állami postaszolgálat kiépítése és a *fiscus* megszervezése. Ennek a központi császári magánkincstárnak a létrehozásával Claudius befejezte a szükséges pénzügyi igazgatási reformot.

A tudatos urbanizációs és polgárjog-adományozási reformjai következtében jelentős mértékben megerősödtek a városok irányításában résztvevő helyi erők: az ordo decurionum. A colonia alapítások, a római és a latin jog személyeknek és egész településeknek történő adományozásával nagy mértékben segítette elő a romanizációt.⁸⁴ Urbanizációs tevékenysége folytán ebben az időszakban alakultak ki a császárkorra jellemző településformák. Amit Seneca gúnyosan jegyzett meg, hogy tógában akarta látni az ibéreket, a görögöket, a gallokat,⁸⁵ az valójában egy tudatosan átgondolt társadalompolitikai program része volt. Claudius a birodalom egyes népei közötti konfliktusokat is kiváló diplomáciai érzékkel kezelte. Amikor az alexandriai zsidók és görögök között viszály robbant ki, bölcs uralkodó módjára döntött. Anélkül, hogy valamelyik félnek is igazat adott volna, mértéktartásra intette őket, utalt arra, hogy örüljenek és éljenek azokkal a kiváltságokkal, melyeket kaptak, és ne lépjenek fel egymás ellen ellenségesen, mert, ha összecsapásra kerülne sor, megmutatja, milyen egy philantróp uralkodó, ha haragra gerjed.⁸⁶

Claudius uralma a bel- és a külpolitika viszonylagos egyensúlyát jelentette. A határok megerősítésével, Britannia meghódításával növelte az Imperiumot. A belső helyzet megszilárdítását a közigazgatás átszervezésével, energikus építőtevékenységével biztosította. Claudius nagyszabású terve az volt, hogy a Birodalom sokszínűsége magasabb szinten valósuljon meg. Ezt az elképzelést a polgárjog széleskörű adományozásával, a szabadosok nagyobb bevonásával, coloniák, municipiumok alapításával, építkezésekkel kívánta megvalósítani. A császári ad-

minisztráció, a legfőbb hivatalok a szakértelemmel rendelkezők kezébe került, így a senatori arisztokrácia részben kiszorult a központi hivatalokból, részben a császári tisztviselők felügyelete alá került.

A gazdag claudiusi életmű vázlatos áttekintésével kérdésként merül fel Iuvenalis gondolata.⁸⁷ Valóban ép testben van csak ép lélek? Lehetett volna a római állam feje egy lelkében, szellemében fogyatékos princeps az i. sz. I. század közepén? Még ha fizikai, testi adottságai, melyet a rosszindulatú történetírás kihangsúlyozott és eleve elutasított, korlátozottak voltak is, tudósi hajlama, az újítások iránti érzékenysége, a tudatos politikai program végrehajtása és a szakértelem beemelése a hivatalokba, nemhogy ép, hanem kiváló elmét mutatnak.

Jegyzetek

¹εξιζ = testalkat, állapot, minőség

²3Móz 21,16–21.

³3Móz 19,14.

⁴szörny, szörnyeteg, csodajel, iszonyú

⁵csoda, szörny.

⁶isteni jel, rémség, szörnyeteg

⁷csodás dolog, csodás nagyság

⁸jósjel, intő jel

⁹A téma modern feldolgozása: Brisson, Luc: *Le Sexe incertain: androgynie et hermaphrodisme dans l'Antiquité gréco-romaine*. Paris, 1997.

¹⁰Livius, 39, 22.; Plinius, *Naturalis Historiae* 7, 34–35.

¹¹Tacitus, *Annales* 15, 47.

¹²Cicero, *De divinatione* 1, 121.; Tacitus, *Annales* 15, 47. Vö. Douglas, Mary: *De la souillure. Essai sur les notions de pollution et de tabou*. Paris, 2001. 58–59. Hangsúlyozza, hogy a szörnyszülöttek esetében az emberek és az állatok közötti különbség alig volt érzékelhető, úgy értelmezték, hogy a torzszülöttek esetében véletlen az embertől való születés, és ezért dobták a vízbe.

¹³Horatius, *Szatírák* 1, 3. (ford. Bede Anna)

¹⁴Seneca, *De ira* 1. 15.

- ¹⁵ Seneca, *Epistulae morales* 66, 26–27.
- ¹⁶ Plinius, i. m. 35, 21.
- ¹⁷ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 1. 12, 3.
- ¹⁸ Plinius, *Naturalis Historiae* 7, 34.
- ¹⁹ Plinius, *Naturalis Historiae* 7, 75.
- ²⁰ Suetonius, *Tiberius* 61.
- ²¹ Seneca, *Controverses* 10, 4.
- ²² Idősebb Plinius *Naturalis Historiae* 7, 46.
- ²³ Seneca, *Apocolocyntosis* 5.
- ²⁴ Tacitus, *Annales* 12, 8.
- ²⁵ Claudius i. sz. 54-ben halt meg, Iuvenalis i. sz. 50 körül született.
- ²⁶ Iuvenalis, *Satira* 6. 620–623.
- ²⁷ Dal-Bianco, Peter: Kaiser Claudius, einer pathologischen Analyse. *Wiener klinische Wochenschrift*, 59. 1947. 597–601.
- ²⁸ Leon, Ernestine F.: The Imbecillitas of the Emperor Claudius. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 79. 1948. 79–86.
- ²⁹ Esser, Albert: *Cäsar und die julisch-claudischen Kaiser im biologisch-ärztlichen Blickfeld*. Leiden, 1958. 161–168.
- ³⁰ A Tourette-szindróma neuropszichiátriai betegség, amelyet ticnek is neveznek. Ismétlődő, akaratlan mozgások és irányíthatatlan hangadások tartós, együttes vagy változó fennállása jellemzi a betegséget. Néhány esetben a

helyzethez nem illő szavak, kifejezések hangos és szintén akaratlan kimondásával is együtt jár. Az elnevezés a 19. században élt, francia Georges Gilles de Tourette-től származik, ő írta le először a betegséget. Vö. Mohr Thygesen, Jens Erik: A probablediagnosis of the Roman emperor Claudius. *Nordisk Medicinhistorik Arsbook*, 1987. 53–58.

³¹ Martin, Régis F.: Les paradoxes de l'empereur Claude. *Revue des études latines*, 1990. 153.

³² A betegség leírása 1851-ben W. J. Little-től származik. A kór leírásához lásd: Grmek, Mirko D.: *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*. Paris, 1983. A Little-kór két vagy mind a négy végtagra kiterjedő, görcsös bénulással és többnyire súlyos szellemi elmaradottsággal járó állapot.

³³ Suetonius, Claudius 30, 1.

³⁴ Suetonius, Claudius 21, 13.

³⁵ Seneca, Apocolocyntosis 5.

³⁶ Cassius Dio, 60, 12.

³⁷ Suetonius, Claudius 31.

³⁸ Suetonius, Caligula 3, 4.

³⁹ Suetonius, Claudius 3.

⁴⁰ A Little-kórban szenvedők körében végzett intelligencia-vizsgálatok azt mutatják, hogy az esetek háromnegyed részében normális vagy átlagon felüli eredmények születtek. Vö. Vassal, Jean-Paul: *Contribution à l'étude de la maladie de Little, 73 observations*. Paris, 1957.; Uő.: La maladie de Little. *Actualités pédiatriques*, 1959. 181–200.

⁴¹ Suetonius, Claudius 30.

- ⁴²Suetonius, Claudius 34.
- ⁴³Suetonius, Claudius 38.
- ⁴⁴Germanicus (Livia unokája, Drusus fia) és Agrippina (Augustus unokája, Iulia lánya) házasságot kötött. Vö. Tacitus, Annales 5, 1.
- ⁴⁵Seneca, Apocolocyntosis 10.
- ⁴⁶Kent, John P. C.–Overbeck, Bernhard–Stylov, Armin U.: *Die römische Münze*. München, 1973. 176, 177, 179, 180, Tafel 47.
- ⁴⁷Suetonius, Claudius 2.
- ⁴⁸Uo.
- ⁴⁹Suetonius, Claudius 4.
- ⁵⁰Uo.
- ⁵¹Suetonius, Claudius 5.
- ⁵²Suetonius, Claudius 8.
- ⁵³Suetonius, Claudius 6.
- ⁵⁴Suetonius, Claudius 7.
- ⁵⁵Suetonius, Claudius 8.
- ⁵⁶Suetonius, Claudius 10.
- ⁵⁷Suetonius, Claudius 3.
- ⁵⁸Suetonius, Claudius 41.
- ⁵⁹Momigliano, A.: *L'opera dell' imperatore Claudio*. Firenze, 1932.

⁶⁰Uo. 132.

⁶¹A téma feldolgozásához vö. Crook, John. A.: *Consilium principis*. Cambridge, 1955.; Dorey, Thomas. A.: *Claudius und seine Ratgeber. Das Altertum* 12. 1966.

⁶²A prosopographiai adatokhoz Crook i. m. 148–190.

⁶³A principatus korában a császári magánvagyon, a császári provinciák pénzügyeit intéző lovagrendi személyek.

⁶⁴Suetonius, Claudius 24.

⁶⁵Cassius Dio, 60, 7.

⁶⁶A császári szabadosokhoz Vö. Duff, A. M.: *Freedmen in the Early Roman Empire*. Cambridge, 1958.; Chantraine, Heinrich: *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser*. Wiesbaden, 1967.; Boulvert, Gérard: *Les Esclaves et Affrancis impériaux sous le Haut-Empire romain*. Napoli, 1970.; Weaver, Paul R. C.: *Familia Caesaris*. Cambridge, 1972.

⁶⁷Tacitus, Annales 12, 1.

⁶⁸Suetonius, Claudius 28.

⁶⁹Suetonius, Claudius 28.; Cassius Dio, 60, 34.; Tacitus, Annales 12, 57.

⁷⁰A szinte tenger nagyságú Phukina tó időnként iszappal borította el a tájat. Strabón, *Geographika* 5, 240.

⁷¹Suetonius, Iulius Caesar 44.

⁷²Suetonius, Claudius 20, 21.; id. Plinius, *Naturalis Historiae* 36, 124. Vö. Thornton, M. K.–Thornton, R. L.: *Julio-Claudian building programs: a quantitative study in political managment*. 1989. Wauconda.

- ⁷³ Frontinus, De aquaeductu Urbis Rome 105.; Tacitus, Annales 12, 56, Cassius Dio, 60, 33.
- ⁷⁴ Mommsen, Th. et al. (eds.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1863– (a továbbiakban CIL) VI. 1256.; Suetonius, Caligula 21.
- ⁷⁵ Frontinus, De aquaeductu Urbis Rome 123.; Suetonius, Claudius 20.
- ⁷⁶ Id. Plinius, Naturalis Historiae 36, 121–123.
- ⁷⁷ Suetonius, Claudius 20.; Thornton–Thornton i. m. 81.
- ⁷⁸ CIL XIV. 163.
- ⁷⁹ Cassius Dio 60, 33.
- ⁸⁰ Frontinus, De aquaeductu Urbis Rome 116.
- ⁸¹ CIL VI. 8495.
- ⁸² A Claudius beszédét tartalmazó lugdunumi (lyoni) tábla: CIL III. 1668 = Dessau, Herman: *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin, 1892–1916. (a továbbiakban ILS) 3. Bd. 212. A szöveg elemzéséhez V. Vittinghoff, Friedrich: Zur Rede des Kaisers Claudius De iure honorum Gallis dando. *Hermes*, 101. 1973. 313–320.; Sage, P.: La table Claudienne et le style de l'empereur Claude. Essai de réhabilitation. *Revue des Études Anciennes*, 58. 1982. 376–412.
- ⁸³ Itt Claudius a gallok Iulius Caesarral folytatott harcára utalt.
- ⁸⁴ Municipium joggal ruházta fel a következő településeket: Noricumban Argountumot, Celeiat, Teurnit, Virunumot és Iuvavumot. Britanniában Verulaniumot, Mauretania Caesariensisben Tipasat és Russucuriumot. Mauretania Tingitanában Volubilist. Colonia alapításai: Germaniában Claudia Agrippinensis és Augusta Treverorum, Britanniában Camulodunum, Galliában Vellavorum, Pannoniában Savaria, Dalmatiában Aequum, Thraki-

ában Claudia Aprensis, Mauretania Tingitanában Lixos és Tingi, Mauretania Caesariensisben Caesarea és Oppidum Novum, Szíriában Ptolemais, Cappadokiában Archelais és Galatiában Iconium. Vö. Scramuzza, V: *The Emperor Claudius*. Cambridge, 1940. 144.

⁸⁵Seneca, Apocolocyntosis 3.

⁸⁶Claudius levele az alexandriaiakhoz. In Borzsák István (szerk.): *Római történeti chrestomathia*. Budapest, 1963. 217–220.

⁸⁷Iuvenalis, 10. szatíra 365. „Orandum est ut sit mens sana in corpore sano,”

Polgár Marianna

A szegényekről való gondoskodás a 18. századi Magyarországon

A szegénység 18. századi lehangoló képéhez Mária Terézia királynő véleményét idézi Szekfű Gyula „az országnak minden zuga, városok, birtokok, terek, sarkok, templomok, korcsmák teli vannak koldusokkal”.¹ A szegényügy 18. század végi nagyságrendjéről adatokkal is szolgál számunkra Schwartner Márton 1798-ban Pesten megjelent *Statisztikája*. Eszerint 1782-ben Magyarországon a szegények száma 25 ezer főre tehető. Az adatokból azt a következtetést vonja le a szerző, hogy az országban minden háromszázadik ember koldus.² A megdöbbentő tények mellett itt csupán utalhatok arra, hogy a szegénység a magyar állam történetének kezdeteitől létezett, a szegényekről való gondoskodás egyetemesen a társadalom legsúlyosabb feladata több mint kétezer éve. A szegénység a társadalom legalján élőket jellemzi. A szegények, a betegek, az előregedett nincstelének léte

a középkor évszázadaiban is ébren tartotta a lelkiismeretet a jó cselekedet, a segítségnyújtás, az irgalmasság gyakorlására. Az ellátásukra intézmények épültek ki, egyháziak és világiak egyaránt.

A középkorban a rászorultak gondozását Európában és Magyarországon is az egyház végezte. A püspöki jövedelmeken túl, az egyházi tized egy része is a szegények ellátását volt hivatva biztosítani. A szerzetes- és lovagrendek a rendházakban ispotályokat és gyámházat tartottak fenn, és fel is keresték a rászorulókat. A kórházakban tulajdonképpen zárt szegénygondozás folyt. A városi fejlődés megindulása, a polgárság megjelenése előtt kizárólag az egyház foglalkozott a szegények ügyével. A városi polgárság csupán lassan kapcsolódott be, s hozta létre saját segély-intézményeit. Először például a városi céhek állítottak fel segélypénztárakat tagjaik számára.

A városi hatóságok saját fenntartású intézményei a középkort követő századokban létesültek. Nagyon gyakran magánosok végrendeletek nyomán vagy alapítványok hagyományoztak ilyen intézményeket a városra, biztosították ilyen formában a fenntartás költségeit. A város által irányított, felügyelt intézmények törekedtek a városok rászoruló, beteg, munkaképtelen lakosainak ellátására. A világiak bekapcsolódása a szegénygondozásba a 17–18. században széles körben terjedt. Arányait tekintve mégis hangsúlyos maradt az egyháziak karitatív szerepe. Uralkodói rendeletek a 18. századtól próbálták szervezetté tenni a szegénygondozást. További tervek, intézkedések születtek a felvilágosodás időszakában. A korabeli leírásokban

többször találkozunk az elesettekről, a szegényekről való gondoskodás fontosságával.

A szegénygondozás középkori előzményei

Az ispotály – domus hospitalis (szó szerint vendégház) eredetileg nem számított kórháznak. Feladata az idegenek, főként zarándokok, szegény vándorok ellátása, befogadása volt, akik betegek is lehettek, így ápolásra szorultak. A középkor végén elsősorban szegényháznak számított. Volt persze arra is lehetőség, hogy idős embereknek biztosítson otthont. Vagyis a középkori ispotályban szegényeket, zarándokokat, idős embereket egyaránt találunk. A magyarországi ispotályokat miként mássutt is, vagy szerzetesrendek, ispotályos rendek, vagy városok, illetve földesurak alapították. Két rend tartott fenn a késő középkorban ispotályokat: a Szentlélek-rend és az autoniták.³ Az előbbiekhöz kilenc, az utóbbihoz három ispotály tartozott.⁴ Néhány kivételtől eltekintve városban és mezővárosban működtek, felügyeletüket a helyi hatóságok látták el. A Magyarországon ekkor meglévő ispotályok nagy része nem tartozott egyik renدهz sem. Kubinyi András adatai szerint 88 helységben 110 ispotályt tudunk kimutatni.⁵

A királyi városokban az ispotályokat néha az uralkodó, de többnyire a város alapította. Az intézmény jövedelmeinek kezelésével a városi tanács többnyire egy tanácstagot bízott meg. A legtöbb püspöki, földesúri mezővárosban többnyire a földesúr alapította az ispotályt, a kegyuraságot, vagyonkezelést általában nem adta át másnak.

kaszálókat, szőlőket és erdőt említ. Az alapító földesúr gazdag adományokkal látta el. Az irgalmasság mellett a földesurat az is vezette, hogy a mezővárosban sokan ellátásra szorultak. A falusi közösség ugyanis jobban tudott gondoskodni a rászorultakról. A mezővárosok egy része is rendelkezett tehát a középkorban ispotállyal. Van példánk a fentiekén kívül erre Miskolcon, Pásztón, Bazinban. Ezt a jelenséget a mezővárosi fejlődés ismervének is tekinthetjük.⁶

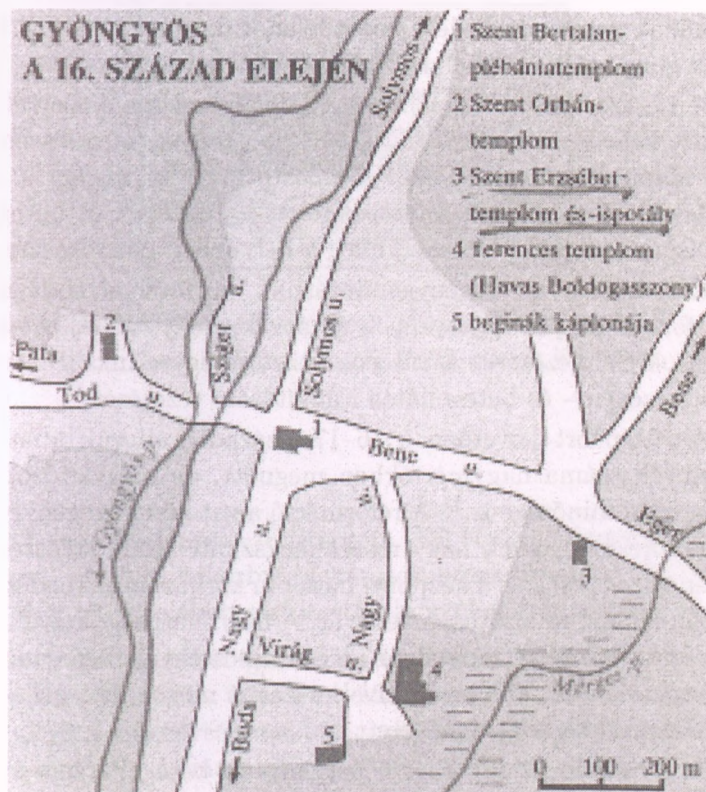
A legtöbb középkori ispotály egy tereméből és a hozzá kapcsolódó kápolnából állt.⁷ A régészeti feltárások eredményei alapján fürdőket is gyakran találunk az ispotályok mellett. Részükre, végrendeletek tanúsága szerint, sokan hagytak különféle juttatásokat.

A középkori ispotályok tehát főleg szociális feladatot láttak el, vállalva a szegények gondozását. Erre elsősorban a városokban volt szükség. Van példa arra is, hogy idős emberek gondozásával is foglalkoztak, tehát öregek otthonául is szolgálhatott az ispotály. A városok hatóságai vagy a földesúr kezében volt a vagyonkezelés.

Kórház vagy szegényház?

A kora középkortól léteztek Európában, többek között Magyarországon is ispotályok, amelyeket xenodochion,⁸ xenodochium vagy hospitale,⁹ illetve hospitium fogalommal jelöltek.¹⁰ A szakirodalomban használt ispotály szó a latin változat magyarosított formája. A xenodochiumok, illetve ispotályok – jelentésük alapján is – eredetileg a 6. századtól idegenek befoga-

GYÖNGYÖS A 16. SZÁZAD ELEJÉN

dására készült helyiségek, szobák vagy önálló épületek voltak és a kolostorokhoz kapcsolódtak.¹¹ Vagyis eredetileg nem a mai értelemben vett kórházak, hanem idegenek és betegek menedékhelyeként szolgáltak. Már a középkor folyamán a szegények

számának gyors növekedése miatt feladatuk egyre inkább a betegek gondozása és a helyi szegények ellátása lett.

A 13. századtól Európában és Magyarországon a szerzetesrendek kolostorai mellett lovagrendek, városok, magánszemélyek alapítottak ispotályokat a kolostorokon kívül, így a 14. századra a legtöbb város rendelkezett a szegények és betegek ellátására szolgáló helyekkel, főleg a helybeliek gondozására.¹²

Kialakultak a szegénygondozásnak, a jótékonykodásnak más formái is, pl. alapítványok az árvák, foglyok, hajléktalan koldusok élelmezésére. A városok vezetése egyre inkább átválta a szegény- és betegellátás irányítását, vezetését.¹³

A középkort követően a 16–17. századi háborúk miatt a szegények száma nagymértékben megnőtt, de megváltozott a szegénység minősége is.¹⁴ A reformáció a katolikus szegénygondozás intézményeinek nagy részét megszüntette. A kolostorok szerepét a városok és a központi hatalom kórházainak rendszere csupán lassan, fokozatosan vette át. A helyi hatóságok gyakran tiltó rendelkezéseket hoztak az idegen nincstelenek befogadásával kapcsolatban. Intézményeivel országos megoldás csak a 18. század második felétől született.¹⁵

A kórház fogalma ekkor is szegény- és betegellátásra szolgáló intézményt takart, ahol idős, egyedülálló személyek részesültek gondozásban. Tehát a kora újkori ispotály is szegény és betegkórház volt. Erre az időszakra az újra megerősödő katolikus egyházon belül már nem elsősorban szerzetesrendek, hanem egyházi főméltóságok tettek alapítványokat, de a protestáns egyházak is vállaltak szerepet a szegénygondozásban. A városi ispotályok a középkorban a külvárosokban épültek (pl. Sop-

Szeged alsóvárosi ispotály épülete. Hunyadi Mátyás 1458-as oklevelében „...hospitalium Sancti Petri apostoli” néven szerepelt.

ron, Kassa, Kolozsvár, Esztergom, Fehérvár, Szigetvár, Győr, Szeged). A kora újkorban a városok központjában, piacterek, templomok közelében alakították ki azokat többnyire.¹⁶

A szerzetesek betegházakat, kórházakat létesítettek a szegények gondozására. Már a 11–12. században három lovagrend is alakult a szegénység, tisztaság, engedelmesség és a hitetlenek elleni harc fogadalmával. Ezek a johannita rend (1048), a templomosok rendje (1118) és a Német Lovagrend (1190). Európában, különösen Franciaországban és Itáliában a szegényeket a betegekkel együtt helyezték el az ispotályokban. A templomokban a plébánosok gyűjtöttek a szegények számára. Ez azonban kismértékű segélyezés volt.¹⁷ A középkor végétől már nem is tudta volna a szegényüggyel való foglalkozást ellátni. A következő századokban emelkedett a szegények száma. Szükségesség

vált a világi, főleg városi hatóságok bekapcsolódása a szegényügy kezelésébe, hiszen a koldusok nagyobb tömege a városokban remélt megélhetést. Rómában V. Sixtus pápa (1585–1590) a koldulás megszüntetésére szegényházakat alapított „Ospizio di Ponte Sixto” névvel.

Szükségessé vált a szabályozás és a szegénygondozás megszervezése is. Szigorú tilalmak jelentek meg a koldulásról, megszülettek a városi szegényügyi szabályrendeletek. Az első rendelkezések a szegényügy szabályozására Nürnbergben 1522-ben, Ypermben 1524-ben jelentek meg.¹⁸

A kora újkori szegényügy

A kora újkorban a szegények létszáma ugrásszerűen megnőtt. A 16–18. század között megváltozott a szegénység minősége. A klímaváltozással járó éhínségek, járványok a növekedéshez nagyban hozzájárultak. A kora újkor háborúi egész vidékeket égettek fel, a hadseregek felélték a városok és a falvak készleteit. Az állandó hadseregek kialakulása elkerülhetlenné tette az öreg, beteg, rokkant katonák ellátását is. A vallási átalakulás ugyanakkor elsöpörte a katolikus egyház középkori szegénygondozó intézményeit. A nincstelenek arányát a gazdasági változások is megnövelték, vagyis a kora újkor változásait Európában, így Magyarországon is éhínségek, járványok, szegények tömegei kísérték. Változik a középkorhoz képest a szegénységgel való szembenézés is.

Braudel azt írja a kora újkori szegénység jelenségéről, hogy a polgárok kegyetlensége mértéktelenül megnövekedett. A „fej-

lődés döbbenetes”: a 16. században meggyógyítják és feltáplálják az idegen koldust, mielőtt kiűznék a városból. A 17. század elején kopaszra nyírják, később megkorbácsolják, majd a század végére rabot csinálnak belőle. A polgárok félnek a szegényektől és új, hatékonyabb eljárásokat dolgoznak ki távoltartásukra.

Az egyháziak mellett már a 16–17. században nem volt olyan város Magyarországon, a királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben, ahol ne működött volna ispotály,¹⁹ amely a szegények ellátását is vállalta. Állami intézkedések azonban – néhány korábbi kísérlet kivételével – a 18. században születtek. Mária Terézia intézkedéseitől kezdődően bizonyos változások történtek, de igazából nem épült ki az újkorra sem Magyarország intézményesített szegényellátása. A szegényellátás az egyházak, a magánosok, a megyék és a városok kezében volt, illetve maradt.

Nézzük e szempontból a 18. századi magyarországi szegénygondozás ügyét. 1731-ben először szabályozta uralkodói rendelet a birodalomban a kórházak és árvaházak vezetőinek és a szegényházak tisztviselőinek teendőit. A szakácsok, pékek, mosónők munkáját felügyelniük kellett, s naponta ellenőrizni a tisztaságot és a betegek állapotát. Kimondták, hogy gondoskodniuk kell a felszerelési tárgyak beszerzéséről, a gondozottak ruházatáról. A bevételekről és a kiadásokról kimutatást kell vezetniük. Kötelesek az intézményhez tartozó szőlőt, szántót, erdőt legjobb tudásuk szerint haszonnal műveltetni. A betegeket és a szegényeket egymástól elkülönített helyen kell gondozni. A nincstelen elhunytakat a kórház költségén kell eltemettetni. A szabályok betartására ügyelniük kellett. A rendelkezés álta-

lános érvényű és tartalmú volt a Habsburg Birodalomban. Ez kiegészült külön helyi instrukciókkal.

A magyarországi kórházak gazdálkodása a kora újkorban sokrétű volt, és szigorú pénzügyi fegyelem jellemezte. Az 1744. augusztus 28-án kelt királyi pátens arról rendelkezett, hogy a végrendelet nélkül az egyházakra szállt vagyonok harmada a szegényeké legyen. A rendelet kimondta, hogy ispotályokat kell létesíteni, körzeteit is megjelölve (10-12 község alkosson egy körzetet).²⁰ A 18. század második felében a felvilágosodás hatására került sor a központi hatalom részéről hathatósabb intézkedésekre.

Sonnenfels, a Habsburg-udvar vezető ideológusa, szerint az „emberi társaság” végcéljává lett a közjó, ami az élet biztonságát és kényelmét is magába foglalja. Az állam beavatkozását a társadalom életébe azzal a kameralisták által már megfogalmazott gondolattal támasztotta alá, hogy a sok és tehetős alattvalóval bíró állam a külső és belső egyensúly biztosításának feltétele. Ezt egészítette ki az istentől nyert kötelesség barokk felfogásával.

Mária Terézia környezetének másik meghatározó személyisége van Swieten volt, aki az uralkodó tanácsadója és háziornosa is volt. 1775-ben olyan tervezetet készített, amelyben a társadalom legszegényebb és leginkább veszélyeztetett csoportjainak helyzetét elemezve, javasolta egy átfogó egészségügyi és szociális hálózat felállítását, melyhez leydeni példát vett alapul. Vagyis a felvilágosult birodalmi reformok irányító személyiségei Sonnenfels, van Swieten, de Zinzendorf, Borie államtanácsos is

törekedtek az egészségügyi, szociális intézmények átszervezésére, központi irányítására.

Magyarországon a Helytartótanács keretén belül külön bizottságot állítottak fel a közegészségügyi feladatok ellátására II. József korában. 1783-as átszervezésekor külön ügyosztályt állítottak fel.²¹ Ezek a szervezeti változások vetették meg az alapját 1848-ig az egészségügyi közigazgatásnak. A gyakorlatban azonban a kórházak és szegényházak létesítésénél a régi minta érvényesült döntően. A század utolsó harmadában ugyan nőtt az Irgalmasrendi kórházak száma, de a városi alapítványi kórházakhoz hasonlóan inkább csak a társadalom peremén élők ápolására szolgáló ispotályokként működtek.²²

Schwartner Márton írt arról, hogy a megoldatlan szegényügy és az ezzel járó konfliktusok enyhítésére II. József a szerzetesrendek feloszlata után, azok 370 ezer forintot kitevő vagyonát egy országos szegényintézet felállítására kötötte le alapítványi formában. Ezért rendelte el az uralkodó, hogy a vármegyék és a városok saját hatáskörükben építsenek szegényházakat, ehhez az árvaházakhoz hasonlóan bírságpénzeket, egyházi jövedelmeket jelölt ki, a városoknak a polgárok évi megadóztatását ajánlja.²³ Az alapítvány a szegények részére szóló régebbi és újabb hagyatékokkal így 100 ezer forinttal növekedett, de ebből csak 60 ezer forintot kaptak a városok szegényeik és kórházaik számára. Az összegeket helyi alapítványok kamataival és alamizsnákkal egészítették ki. Ugyancsak Schwartner Márton *Statisztikájából* van adatunk arra is, hogy 1782-ben 25 ezer főre tehető a szegények száma Magyarországon és azt a megállapítást, következtetést is levonja, hogy ekkor az országban

A szegedi ispotály 18. századi látképe

minden háromszázadik ember koldus.²⁴ Ugyancsak Schwartner-től tudunk konkrét adatokat arról, hogy milyen terhet jelentett ez, és főleg a városok milyen összeget áldoztak szegénygondozásra. Pest lakóinak száma a 18. század végén 26 ezer fő volt, ebből 330 szegényt tartottak nyilván. Ennek költsége 1786 és 1792 között 42 ezer Ft volt. (Minden nyolcadik lakos szegény, illetve koldus volt.) Pécsre vonatkozó adatai még riasztóbbak. A 9 ezer lakosú város 1787 és 1792 között közel 8 ezer forintot, napi egy krajcárt költött 250 koldusra.²⁵

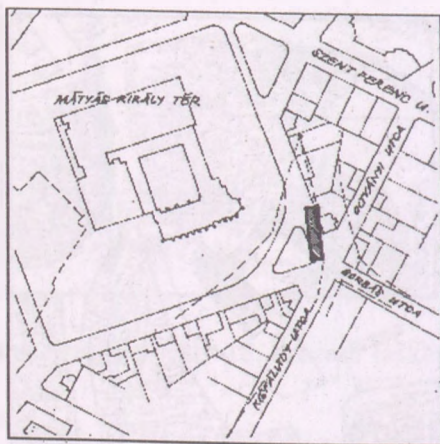
A városok mellett a megyék is fontos szerepet játszottak a szegénység kezelésében, mind az igazgatásban, mind pénzügyi támogatásukkal. A Helytartótanács rendszeres jelentéseket kért a megyéktől. Az ilyen összeírások a megyék minden szegény- és egészségügyi intézményére kiterjedtek. Például 1784-ben Pozsony vármegye összeírásában külön szerepelnek kórházak (nosocomia), agghajlékok (xenodochia) és szegényház (domus pa-

A szegedi ispotály helye az 1777-es várostérképen

uperum) néven. A városok is a megyéken keresztül terjesztették fel jelentéseiket a Helytartótanácsához. A megyék és a városok közösen is létesítettek ispotályokat. Pozsony vármegye 1772-ben Deák János kerületi bírót bízta meg, hogy megfelelő házat keressen Váralján, a szolgabírók pedig a nemeseket felszólították, hogy a felebaráti szeretet (charitas) nevében fizessék be az alamizsnát a szükséges kiadások fedezésére. A beszédésre „kipróbált hűségű embert” bíztak meg azzal, hogy jól lelakatolt perselyben (pixis) gyűjtsék össze az adományokat. A szigorú előírások ellenére is voltak visszaélések a pénzek kezelésében.

A megyegyűlések jegyzőkönyvei arról is tanúskodnak, hogy az uradalmi ispotályok ügye is a megye hatáskörébe tartozott.

A szeged ispotály feltételezett helye a mai utcahálózatban

A földesúri adományokból fenntartott ispotályok pénzügyeibe azonban nem szóltak bele. Ezek azonban kisebb, néhány ágyas létesítmények voltak (1-2, esetleg 5 ágyas). A legnagyobb egyházi hálózatot az Irgalmasrend tartotta fenn a Habsburg Monarchiában és Magyarországon.

A 18. századi kórházaink és szegényházaink legnagyobb része a régi királyi Magyarország és Erdély területén volt található. Építésükben és fenntartásukban az uralkodó mellett, az egyháznak is meghatározó szerepe volt.²⁶

1731-ben III. Károly uralkodása alatt szabályozta először uralkodói rendelet a birodalomban, így Magyarországon is a kórházak és árvaházak vezetőinek és a szegényházak tisztviselő-

inek teendőit. Az általános érvényű rendelkezést helyi instrukcióikkal egészítették ki. 1744-ben Mária Terézia adott ki királyi pátenst a szegények ellátásának biztosítására. A rendelkezés a végrendelet nélkül egyházakra szállt vagyonok harmadát ispotályok létesítésére biztosította (körzeteit is kialakította, 10-12 falu alkotott egy körzetet). A 18. század második felében a felvilágosodás hatására került sor a központi hatalom részéről hathatósabb intézkedésekre.

Sonnenfels főművében, a háromkötetes *Grundsätze der Polizei-Handlung- und Finanzwissenschaft*ban az állam és az ember társadalmi szerződésből kiinduló viszonyát vizsgálja. Más, tananyagként a bécsi egyetemen használt tankönyveiben is az egész állam érdekét tartja szem előtt. Az állam feladatának tartja az egyének biztonságát. Rendszabályokat is felsorol olyan veszélyek elhárítására, mint pl. a szegénység, a testi fogyatékoság. Ezen problémák elhárítására Sonnenfels szerint az állami gondviselésnek ki kell terjednie az egészség- és szegényügy területére is. A szegényekről, rokkantakról való gondoskodás a korabeli Európa más katolikus államaiban is szinte kizárólag egyházi vagy egyéni jótékonykodás keretében történt. Sonnenfels azonban azt tartaná természetesnek, hogy ez tartozzon az állam hatáskörébe. A humanitás és a hasznosság elve alapján a rászorulóknak gondját állami segélypénztárak viseljék. Szerinte a menhelyek a legmegfelelőbbek azok számára, akik még tudnak valamilyen munkához jutni. Olyan manufaktúrák felállítására van szükség, ahol létfenntartásukhoz valamennyire hozzá tudnak járulni azok is, akiket mai kifejezéssel „csökkentett munkaképességűnek” mondanánk.²⁷ Sonnenfels elvei nem

csupán azokra hatottak, akik a közigazgatás különböző területein működtek, de Mária Terézia és II. József intézkedéseit is jelentősen befolyásolták.²⁸

A század utolsó harmadában ugyan nőtt az Irgalmasrendiek kórházainak száma, de a városi alapítványi kórházakhoz hasonlóan inkább csak a társadalom peremén élők ápolására szolgáló ispotályokként működtek. A városok mellett a megyék korabeli összeírásai, jelentései is rendszeresek.

A 18. századi kórházaink és szegényházaink legnagyobb része területi elhelyezkedésében a korábbi királyi Magyarországon és Erdélyben volt található. Építésükben és fenntartásukban az uralkodói hatalom és irányítás mellett a barokk kor szemlélete és a keresztény karitás is meghatározó szerepet játszott. A 18. században több szociális érzékenységről tanúskodó írás jelent meg. Két példa arra, hogy a versek, énekek, röpiratok milyen módon foglalkoztak, s próbáltak megoldást találni a szegénységre.

Az egyik Padányi Bíró Márton veszprémi püspök *Angyali társaságnak szövetsége* című, barokk rézmetszetekkel illusztrált, a maga korában több kiadásban is megjelent művében konkrét esetet vett alapul. A század első felében Veszprém megye egyik falujában a rossz időjárás tönkretette a termést és a következő évig nem volt elegendő élelem. Padányi felveti a kérdést: „Értékünknek kicsinysége, csekélysége és fogyatkozása miatt a szűkölködőknek, nyomorult szegény koldusoknak gyámoltalanságban tekergő özvegyeknek, árváknak segítségükre ispotályt nem mindenütt építtethetünk, következendőképpen ezeknek bőségesebb vigasztalására, ápolgatására és gyámolítására

elégedetlenek vagyunk, mit cselekedjünk”.²⁹ Utal a jeruzsálemi templomra, ahol a zsidók vallásukat tisztelték és templomukat megbecsülték, a vének rendelkezéséből kincsesládát tartottak. Az ebben összegyűjtött kincsből ékesítették a templomot és táplálták, ruházták a szegényeket. A láda tartalmát a híveknek kellett összeadniuk: aki imádkozni, azaz Istentől alamizsnát kérni megy a templomba, adjon maga is alamizsnát a nála szegényebbeknek. Erre a példára hivatkozva Padányi el is rendelte, hogy a veszprémi püspökség templomaiban helyezzenek el egy-egy ládát, melynek födelén hasadék legyen, amelyen „be lehet hányogatni a pénzt”. Az egyház jeles napjain, szentmisék alatt ki-ki a jeruzsálemi áhítatos seregek példájára ne csak a gazdagabbak, hanem az özvegyek és más szegényebbek is menjenek a láda felé és vessenek bele „kitül mi lehet”. Szentháromság napján a láda tartalmát számlálják meg és ami a templom esetleges szükségletein felül megmaradt, a faluban levő legszegényebbek, leggyámoltalanabbak között istenesen osszák el, hogy éhségükön csak valamit is segíthessenek.³⁰

A másik példa egy a 18. században megjelent röpirat, szerzőjét nem ismerjük. *A magyar kereszténység gyászos címere* címen jelent meg. A névtelen szerző a magyar társadalom lelkiismeretét akarta felrázni az elesettek, a koldusok érdekében. Véleménye szerint nem kell megengedni, hogy a koldusok minden idegenek csudájára nemcsak házról házra, de faluról falura, városról városra vándoroljanak, hanem mint külső országokban is cselekszenek „közönséges ispotályokba” kell helyezni őket, és ott a szükséghez képest „irántuk a sáfárságot intézni”, azaz gondoskodni róluk.

A szerző a szegényekről való gondoskodást az egyházi személyek felügyeletére bízna és a szegénygondozásra javaslata szerint 1. Minden ház „esztendőt által”³¹ adna egy fél mérő búzát; 2. Minden hónapban egy-két ember járja le persellyel a várost vagy a falut; 3. Minden pénzbüntetésnek harmadrészét fordítsák a koldusok segélyezésére; 4. Minden javadalmasok, akik ingyen vették Istentől és a királytól beneficiumaikat, jövedelmüknek avagy csak századrészét is könnyen erre rendelhetnék.³²

Összegzés

A szegénységet nem lehet egyetemesen definiálni, korszakonként változó jelenség. A koldulás a középkorban elfogadott életforma volt. A gazdagok bűneiktől való megtisztulás reményében alamizsnákkal látták el őket. A megtisztulás reményében élt tovább a főúri temetések ceremónia rendjében a koldusok jelenléte a középkort követő századokban is. A gazdasági változások, háborúk, járványok növelték a gazdagok és szegények közötti különbségeket. A rászoruló elkülönítésének példája a városokban a koldulási engedélyek kiadása is, amivel a munkakerülőket a ténylegesen rászorultaktól megkülönböztették. Jelentős változást hozott a reformáció is, differenciáltabbá tette a támogatást, átalakította a városok szerepét.

A 17–18. századtól olyan fordulatról is beszélhetünk, mely már a szegénységet nem kizárólag isteni akaratnak tulajdonította, hanem gazdasági hátterét is hangsúlyozta. Ez a szem-

léleti változás előtérbe helyezte az állam szerepvállalását, így sokrétűbbek lettek a szegénygondozás formái is.

A szervezett szociális gondoskodás mégsem intézményesült. Az egyházak, magánszemélyek adományai a szegénység kezelésében továbbra is meghatározóak maradtak. A 18. században tehát a szegényügy az egyházak, az egyéni jótékonykodók, a városok és a vármegyék kezében volt. Történtek ugyan lépések, reformok a 18. század második felében, de Magyarország úgy ért a polgári átalakulás korába, hogy központi szegényellátása lényegében nem volt kiépítve. Ugyanakkor próbálták a században is a lehetséges és szükséges anyagi támogatással az emberi méltóság megőrzésére alkalmas szinten gondozni a rászorulókat.

A történeti források több példát, előírást tartalmaznak és közös bennük, hogy köteleznek, intenek a nehéz helyzetben lévők megsegítésére.

Jegyzetek

- ¹Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet IV.* Budapest, 1935. 521–522.
- ²Schwartner, Martin: *Statistik des königreichs Ungarn.* Pest, 1798. 150.
- ³Kubinyi András: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 2004. 188.
- ⁴Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* Budapest, 2000. 53.
- ⁵Kubinyi i. m. 189.
- ⁶Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye.* Budapest, 1941. 59. /Palaestra Calasactiana 37./
- ⁷Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 1981. 85–86.
- ⁸xenos = idegen, dochion = felvétel
- ⁹hospes = vendég, jövevény szóból
- ¹⁰Kincses Katalin Mária: Szegénygondozás és környezet. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából.* Budapest, 2000. 326.
- ¹¹Kincses i. m. 327.
- ¹²R. Várkonyi Ágnes: „Emlékezzünk meg a szegényekről”. *Liget*, 1992. 2.

sz. 114. Újabb R. Várkonyi Ágnes: *A tűzvész tanúi*. Budapest, 1995. 53. /Liget könyvek/

¹³Kincses i. m. 328.

¹⁴R. Várkonyi 1995. 61.

¹⁵Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 600.

¹⁶Kincses i. m. 335.

¹⁷Pálos Károly: *Szegénység, szegénygondozás*. Szombathely, 2003. 23.

¹⁸Uo. 27.

¹⁹ispotály: szegény és betegkórház a korban is

²⁰Csizmadia Andor: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. Budapest, 1977. 18.

²¹A Helytartótanács külön ügyosztálya a Depertamentum penuriae panis – vagy „kenyérinségügyi”, szegényügyi néven ismert.

²²Tamáskó Péter: A magyarországi kórházak és szegényházak gazdálkodása a 18. század második felében. *Levéltári Szemle*, 1994. 1. sz. 34–35.

²³Hóman–Szekfű i. m. 521–522.

²⁴Schwartner i. m. 150.

²⁵Uo. 151.

²⁶Kosáry i. m. 610.

²⁷H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Budapest, 1987. 10.

²⁸H. Balázs Éva: Az állam és az egyén viszonya. Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790. IV/2.* Budapest, 1989. 881.

²⁹A mű teljes címe: Angyali társaságnak szövetsége, vagy-is az aiatatos keresztény lelkeknek segedelmekre, vigasztalásokra és boldogításokra figyelmező szent háromság egy örök istenségnek hármias dicsérete, úgy-mint az istennel uralkodó mennyei dicsőült lelkeknek, isteni dicséreték által, a földi emberekkel közöltetett három tizedes olvasója, mellyeknek gyakorlására sok szép lelki énekekkel, aiatatos imádságokkal, elmékedésekkel, keresztényi tökéletességnek, tudománynak és kötelességnek magyarázataival – mindeneket ugyan, de leginkább az önnön megyéjében levő tulajdonit ösztönzi, szoktatja és édesgeti Padányi Bíró Márton. A mű első kiadása Budán 1750-ben jelent meg. Újabb kiadására Győrben 1754-ben, majd Kolozsvárott 1755-ben került sor. A magyar kiadással egyidőben horvát nyelven is megjelent Budán Dussu Csuvainche Pohogjenje címmel. A műről és kiadástörténetéről részletes elemzést és forrásközlést tett: Pehm (Mind-szenty) József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora a Veszprémi Egyházmegye Múltjából 2.* Zalaegerszeg, 1934.

³⁰Uo. 341.

³¹évente

³²Trócsányi Zoltán: *Régi világ, furcsa világ. Emlékek, életképek, kuriózumok a magyar múltból.* Budapest, 1958. 80–81.

Krajczárné Čierna L'ubica
Beteg gondozás és szegénység
Szombathelyen a 18. században

„A városoknak lakosságuk növekedésével a szociális kérdésekhez akarva nem akarva, hozzá kellett nyúlniuk. A város a maga szegényeit, támasz nélküli öregeit és betegeit nem dobhatta az utcára, róluk gondoskodnia kellett.”¹ A téma szempontjából egyrészt külön kell választanunk egyrészt a család egyéni gondoskodásában történő betegápolást, másrészt az intézményesített formában, valamilyen közösség, egyház, város ilyen irányú szerepét, melynek egyik legelső formája az ispotály volt. Egyrészt ma ispotály alatt kórházat értünk, régebben szegényházat jelentett. Másrészt betegség és szegénység sem vehető egy kalap alá, mivel aki szegény, az nem feltétlenül beteg is. Felmerül tehát a kérdés, miként, hogyan oldotta meg egy város közössége ezt a kettős problémát akkor, amikor még nem létezett állami szociális háló. Mennyi hárult ebből a közösségre,

és mennyit vállaltak ebből az egyének? Mennyit költöttek saját vagyonukból mások megsegítésére?

Szombathely város árváinak felügyeletét a „generalis tutor”, vagyis az árvák gyámja, közgyám látta el, akit a város választott köztisztviselőre méltó tisztségviselők közül. Az árvapénztár elszámolásai is azt mutatják, hogy a pontosan vezetett kimutatásoknak köszönhetően elég részletes képet kaphatunk erről a tevékenységről. Az alapítványok is ezt a célt szolgálták, mint pl. a Birhám Alap, amely egyrészt az ispotályt, másrészt a szegény sorsú diákokat támogatta. A támogatások kapcsán a leggyakrabban az ispotály szegényeit említik.

Az ispotály elsősorban a város polgárainak javát szolgálta öregség, betegség, munkaképtelenség esetén. Az ispotály támogatása a szoros értelemben vett polgárookra, illetőleg a városbeliekre korlátozódott. Arra, hogy az ispotályba felvételnél mire voltak tekintettel, csak a 18. századból vannak adataink. Ezekből következtethetünk, hogy előtte is ugyanazokat a feltételeket szabhatták. Volt, akit felvettek, mert öreg és beteges volt, volt, aki szegénységre jutott, akadt, aki vak volt, vagy megvakult, vagy – mintegy beteges asszony kapcsán a felvételt indokolták, az ura sokáig adózó és porciózó polgár volt.

Az ispotály vezetőjét a 18. század második felében a város választotta, és könyvvezetésre – tehát számadásra – kötelezték. Ezt a tisztséget hívták a koldusok bírójának.² A fennmaradó számadáskönyvek tanúskodnak az ispotály ellátásának szükségleteiről a szalmától az utolsó szegig. Az ispotályok csaknem kivétel nélkül magánalapításúak voltak, és egyházi vezetés alatt álltak, de a városok igyekeztek rátenni ezekre a kezüket.

Ez a 15–16. században többnyire sikerült is nekik. „A püspöki városok ispotálya általában az egész középkoron át megőrizte egyházi jellegét. Egyetlen püspöki székhelyen épült egyházi ispotályról sincs tudomásunk, melyre a középkorban a polgárságnak sikerült volna rátenni a kezét.”³

Szombathelyen az ispotály alapításának idejét és alapítóját nem ismerjük pontosan. Vannak feltevések, hogy az első ispotályt a ferences rend alapította feltehetőleg 1360-ban, tehát több mint 600 évvel ezelőtt. Stephanus Schoenwiesner: *Historiae et antiquitates Sabariensis* című 1791-ben megjelent munkájában leírja, hogy a szemeyei ispotálynak és az 1360-ban alapított sabariai szerzetesrendi kórháznak közös quardiánjuk volt, Franciscus Lippay páter személyében, aki egyúttal a két ispotály közös medicusa is volt.⁴ Karácsonyi szerint Kálmán győri püspök 1360-ban átadta volna a régi ispotályt – a városi tanács hozzájárulásával – a ferences rendieknek, és ez esetben az ispotály még 1360 előtt keletkezett volna, de ez a feltevés bizonyára téves, mert 1504-ben még állott Szombathelyen a Szent András kórház. Mestere, Kálmán pap, címe után ítélve világi pap volt. Az ispotály javadalmához egy malom is tartozott.⁵ Más adatok szerint Szombathely piacterén állott 1571-ben a Szent Andrásról elnevezett városi és polgári kórház, amelynek épületét a hozzátartozó malommal és földekkkel együtt Anker-rayter János szombathelyi lakos hagyományozta a városra. A korabeli feljegyzések szerint a 17. század folyamán 40 fő lehetett a befogadóképessége és 1-2 alkalmazottal működött. Ez a kórház hamarosan szűknek bizonyult, mert már 1622-ben a piactér szűkebb folytatásában található Gyöngyös utcába került

át. Ezt a házat Sobri Márton pap hagyta a városra, kifejezetten ispotály céljára.⁶ Az 1622-ben áthelyezett polgári városi kórház már 1672-ben nem volt meg, illetve nem kórház volt. Szombathely város ugyanis 1673-ban megnyitotta nagyszabású polgári kórházát, melyben külön épület szolgált a betegek gyógykezelésére, ez volt a valódi városi kórház, egy másik épület pedig az aggok és szegények menhelye.⁷

A város anyagi erejét meghaladta ez a nagyszabású építkezés, kölcsönre szorult. Egyes adatok szerint Batthyány Erzsébet adott kölcsönt,⁸ míg máshol azt olvashatjuk, hogy 1673-ban, végrendeletében a szombathelyi ispotály megalapítására hagyott 2000 forintot, és az alapítvány kezelőjéül a dominikánus perjelt jelölte meg, aki 1676-ban át is vette a kötelezvényt, de a pénz a városnál volt kihelyezve, s ezt a város csak 1732-ben fizette vissza. Az adatokból tehát kivehető az építkezés szándéka és ténye, a megnyitás időpontja viszont bizonytalan. Az ispotály a Gyöngyös utcában, a klastrommal (ferences rendi) szemben épült, két helyiségből állt, kertje is volt. Általában 3-4 szegény kapott teljes menedéket. Szükség esetén több szegényt is befogadtak. A 18. század végén is a dominikánusok vezették.

1682-ben Hazatius Ferenc alapította meg a Szent Erzsébet ispotályt, mely az alapító szándéka szerint 10-15 elaggott szegény városi polgárnak teljes ellátását biztosította, és arra volt hivatva, hogy az alapító által épített földszintes házban az említett polgárokon kívül 8-10 más szegény is lakást nyerjen.⁹ Bencke József tanulmányában viszont azt olvashatjuk, hogy az említett Hazatius Ferenc ácsmester 16 hold földből és 200 forintból álló vagyonát is a kórház építésének céljára hagyományozta,¹⁰

tehát a kórház ekkor még építés alatt állt. A városi kórház 56 beteg befogadására volt alkalmas, egyre gyarapodott, és tíz év múlva emeletet húztak az eredeti épületre. Két polgári borbélysebész és egy katonaoorvos kezelte a betegeket.

Szombathely esetében orvos említése 1657-ben történik először: valakit megvagdaltak, ezért doktornál volt 3 hónapig, aztán a gencsi (ma Gencsapáti) borbélynál feküdt fél évig, de sánta, béna maradt.¹¹ A városi kórház a megyei fizikus felügyelete alá tartozott, az első megyei fizikus Komáromi János volt (1732-ben), de az ő kórházi működéséről nem sokat tudunk. Tudjuk azonban, hogy a gyógyszertárak működését szigorúan ellenőrizte, s ugyancsak kézben tartotta a borbélyok és fürdősök működését is. Utódja 1762-ben dr. Ehrlinger Lajos lett, akinek már kötelessége volt a városi kórházat ellátni, sőt a szegényházra is felügyelni. Külön érdeme, hogy megtiltotta a borbélyoknak és fürdősöknek a belső betegségek gyógyítását, csupán az érvágást engedélyezte, de azt is csak módjával, így főleg a másállapotú asszonyoknál szigorúan, büntetés terhe mellett, megtiltotta.¹²

A borbély hajdan nem csak nyírt, borotvált, kristályozott és fejet mosott, hanem megkívánták tőle, hogy tudjon orvosolni olyan nyavalyákat, melyeknek gyógyítása az ő mesterségéhez illik, azaz tudjon fogat kivonni, tudjon szépen eret vágni, tudjon megtört csontokat összeforrasztani, tudjon ficamokat helyére rakni, keléseket és különféle daganatokat meggyógyítani, valamint kenőcsöket készíteni.¹³ Pestisjárvány idején „az Doktorok mellé az fürdős legény és az borbélyok nyolcz-nyolcz napigh, azoknak gyógyításokra, az kikknek van, rendeltetnek”.¹⁴

A borbélyok tehát nem csak a kórházban, hanem azon kívül is ellátták a város polgárait, ha valakit megvagdaltak, ezt többször is említik a források, vagy ha valakinek beverték a fejét, megverték. Gyakoriak voltak a kocsmai verekedések során szerzett sebesülések, de végtagtöréseket is kezeltek. A kutyaharapás, disznómarás is a feladataik közé tartozott, sőt 1776-ban a borbély egy világtalan asszony látását is visszaadta, aki nem akarta megfizetni a kialkudott 25 rénes forintot, mert inkább isteni csodának tartotta a gyógyulását. A vitát bírósági úton rendezték, megítélték a „barbelfizetést”, sőt a végrehajtást is elrendelték.¹⁵ A kezelés a borbélynál elég drága volt, de a beteg szegénységére való tekintettel, a bíróság néha leszállította a költségeket. A szombathelyi fürdőház (domus balneatoria) 1599-ben még a győri püspöké volt, aki „tekintettel a mindennapi szükségre és közérdekre, melyet a fürdős mester fürdésével és érvágással szolgálni tartozik” magánkézbe adta, majd 1614-ben már a város kezébe került, majd ismét eladta azzal a kikötéssel, hogy fürdős csak fürdősnek adhatja el. A város itt sem engedélyezte egy fürdősnél többnek a működését, így öröklődött a mesterség esetünkben a Ferber családban. 1662–1713 Ferber (Fördös) Kristóf, majd 1720-ig özvegye, utána pedig fia, Mátyás űzte a mesterséget 1738-ig. Alapjában a borbélymesterség magasabb képzettséghez volt kötve, mint a fürdős, de a nagy orvoshiány korában a fürdősök is kezeltek marásokat, sebesüléseket, törött tagokat, sőt operáltak is.¹⁶

A 18. század utolsó nagyhírű, megyei fizikusa az említett Ehrlinger doktor utóda, id. Szalay Imre lett, aki már Bécsben tanult, majd Párizsig ment lóháton, mert hírül vette, hogy egy

Gallé nevű orvos a vérbajt, a köszvényt, különböző fejfájásokat és a „külső bajokat” vagyis bőrbajokat különleges módon kezelte. Ezt követően épült meg Szombathelyen is, igaz csak 1819-re a „füstferedő”.¹⁷ Ezzel új fejezet kezdődött a gyógyítás történetében. A városban a 18. század közepétől találunk bábaasszonyt is, elsőként Vörös Anna Mária soproni bábaasszonyt szerződtette a város. Általában a „bécsi universitasban kitanult és examinált bába” került Szombathelyre, ilyen volt Mariana Szodterin és 1780-ban Anna Maria Schlepingerin is, de Anastasia Stuiberin a budai egyetem diplomájával érkezett, őt Ehrlinger doktor vizsgáztatta. Bizonyára a sok munka miatt a város „conventiós” bábát fogadott 1783-ban Stadler Ferenc kapcakötő feleségét, valamint Strikkernét a helyiek közül.¹⁸

Szombathely lakosságának egészségügyi ellátását szolgálta 1736-tól, mai ismereteink szerint, az első patikus, majd 1743-ban már a nevét is közli az adóösszeírás: Fraind Mátyás, aki 1751-ben halt meg 50 évesen. Leányát a következő esztendőben Antonius Altragh bécsi születésű patikus vette feleségül, aki a házasság által patikát is megszerezte. Altragh Antal már az apa betegsége alatt is vezette a patikát, de maga is betegeskedett, és két év múlva, 44 éves korában meg is halt, így a patikát Gutten György vette át, aki 1759. január 23-án tette le a patikáriusi esküt, és hat nap múlva, január 28-án házasságot kötött Altragh özvegyével, Mária Teréziával.

Fraind Mátyás özvegye Fraind Katalin végrendeletében a patika helyét is tisztázta: a férje által a város piacterén 150 forintért vett boltot említi: „minden, a házban és a patikában lévő mobiliákat, eszközöket és anyagokat Fraind Theresia lányomra

hagyom, mivel előbbi férjével Altragh Antallal ezen szombathelyi házat megszerezték és építették”.¹⁹ Gutten György társadalmi megbecsülését jelzi, hogy a külső tanács, majd 1780-ban már a belső tanács tagja volt, 1787-től a város ordinaris (ügyvezető) bírója volt 1789-ig, lemondásáig, de ezután is tagja maradt a titkos tanácsnak. Közben ellátta a városi tuteurságot is. Ebben az időszakban nem nyílt újabb patika a városban, holott már indokolt lett volna. A patikának jól kellett jövedelmeznie, hiszen nagy volt az ellátási körzete, és sikerült megakadályozni újabb patika létrehozását, hiszen 1792-ben a város kiadta Guttennek a bizonyítványt, hogy a város egyetlen patikusa. Ebben az évben érkezett a városi magisztrátushoz Richter János polgárjog és patika felállítási kérelme. Ezt még Gutten megakadályozta, de betegsége előrehaladtával, 1796-ban engedélyt kapott Reich Pál, aki Gutten alkalmazásában állt, hogy megvásárolja annak „Piac környékén lévő házat az Apatica medicináival és eszközeivel,”²⁰ és tovább használhatja a Szt. Lélek nevet. Ugyanazon évben a már említett Richter János megnyithatja Szombathely második, „Az Isten Szeméhez” nevű patikáját. Szükség is volt rá, egyrészt a napóleoni háborúk miatt, másrészt a 18. század végén megnövekedett a lakosság lélekszáma, nőtt az ellátás igénye. A gyógynövények mellett tartottak arzént, ópiumot, higany sót, mind szigorúan zár alatt.

Kartery Judit személye önmagában véve nem lenne különösebben érdekes, esetünkben mégis említést érdemel. Árvaságra jutott és fiatalon hunyt el 1797-ben. Nem tudjuk pontosan, hol töltötte napjait, de szállásért és kosztért 1793-ban fél esz-

tendőre fizet 42 forintot Gergye András özvegyének Kovacsics Évának, aki befogadta és ápolta őt. Később vélhetően az ispotályba került, mivel betegsége súlyosbodott. A fennmaradt patika számlák Gutten patikustól arra engednek következtetni, hogy valamilyen hurutos betegségben is szenvedett, mert „Thee Solvens” és „Syrupus Laxans”, „Salia” vagyis zsálya és herbathea medicamentumokat írtak neki fel, majd halála előtt 1797. január 18-án még „Mixtura aperitiva” és a mai napig ismert „Mixtura pectoralis” szirupot kapta. Betegségére utal a generalis tutor számadása is, mely szerint „Borbélynak, ki eret nyitott”, vagy „sebbe való kendő” található az elszámolásban.²¹

A 17. század közepe óta egyre sűrűbben találkozunk végrendeletekben olyan kitételekkel, melyek szegények, koldusok javára szóltak. Ugyan a 18. század elejének végrendeletei még nem bővelkednek adományokban, hiszen a várost háború és pestis sújtotta, tehát a lakosság elszegényedésének jeleit látjuk, mintsem adakozást tapasztalnánk, mégis adtak a még elesettebbeknek. Természetesen ebben az esetben is el kell különítenünk a kegyes adományokat, vagyis az egyháznak és szerzetesrendeknek történő adakozást. Általában imádkozásért a lelki üdvért, a temetés költségeire, misékre, kápolnára, gyertyákra mindig többet áldoztak. A kevéske vagyomból ekkor inkább természetben adakoztak, sem mint pénzben. Ezt tette Csátary Erzsébet, néhai Lusnik Péter özvegye is 1718-ban, amikor „köből gabona a szegényeknek adassék” – rendelkezik.²² Ágh Mihály is egy köből búzát hagy az „ispitálra”,²³ Forgács Kata kettőt,²⁴ Doycsics Kata özvegyasszony 1707-ben a szerzeteseknek, a templomnak három forintot hagyományozott, és az „is-

pitálbéli koldusok(na)k is” hármát,²⁵ Csernakovics Susanna az „ispitálra” 10 forintot, míg Bona Kata a „szegény ispitálbelieknek 5 forintot hagyok, imádkozanak lelkömért” – írja 1709-ben.²⁶ Itt említjük meg, hogy általában nagyon keveset tudunk meg magukról a betegségekről, inkább csak általában a betegség meglétéről, mint tényről beszélnek. Ezt tanúsítja Tringvalin Zsuzsanna, kétszeres özvegy 1783-ban kelt végrendelete is, miszerint „ugyan mostanában nyavalás, és ágyban fekvő Beteg volnék”²⁷, de ezt inkább idős korából adódó betegségnek, elgyengülésnek tekinthetjük. Egyedül a súlyos testi fogyatékoságokról tesznek pontos említést, mint a vakság, vagyis ahogyan akkor gyakran írták a világtalanság. Ez minden esetben kiszolgáltatottá teszi az embert, erről szól Répás István végrendelete, melyben megemlíti, hogy „... Vak Eörsik nevő Leánnak Tehenét el Lopván, engemet kért azon leány és én az föl keresvén az Tolvalyok velem megh alkudtak husz forintban, melyből négy forintot fáradságomért itélvén, vagyon nálam mégh tizen hat forintja”. Ez 1729-ben történt, bizonyára nem egyedi eset.²⁸

Jellesics András – néhai Jellesics Pál árvája – a ház eladása után kápolnára és „Világhtalan Atyámfiának hagyok 9 forintot,” a többit temetésére és a három rendre hagyja. A fehér ruhák (vánkos, párna) eladása után befolyó összeget az ispotálybelieknek juttatja, a ruházat „szüeim s egy más az Házi szegények(ne)k hagyom, Fa di(ri)b/da(ra)b – hordó s más egyéb Portéka mind az ispitálban lévő Nénémnek, az ki az Atyámnak Atyafia volt, hagyom”²⁹ – írta. Több végrendelkező is előtérbe helyezte a beteg családtagról való gondoskodást. Kis Örzse ifjú Sziártó János házas társa írja 1727-ben, hogy „mostani édes

uramnak hozám való szeretetiért és enyihányszor nehéz betegségemben velem tet fáradsághit s nyughatatlansághit méltó tekintetben” ezért csekélyke javait férjére hagyja.³⁰

Volt, akinek a házastárs hosszantartó betegsége komoly nehézséget okozott. Sulyok Anna, Hada Hegedűs Mihály felesége „ki is igen beteg és nyavalyás testiben, de elméjében és nyelviben hiba nélkül való ép és egészséges” édes urának nem kevés költséget és fáradságot okozott hosszas súlyos betegeskedésével és még a temetésre is „alkalmas költsighet fogh szerezni,” tehát kölcsönre szorult.³¹ Koleda Eörzse 12 forint adósságot vett föl öccsétől, Koszorús Andrástól „néhai Férjemnek betegségben való kenyegeteseiért, és mastani nyavalyámban mellettem való szorgalmatos fáradozásáért,” a nevezett öccsének hagyja gazdálkodásra a földjeit, azzal a kikötéssel, hogy a szemبéli termésnek felét a házi szegényeknek osztogassa, felét pedig a Szombathelyi ispotálynak adja, néhai férje mentéjét Kereszt Jánosnak hagyja, oly formán, hogy azért adjon 8 forintot, mely halála után „hét izben leendő Szegények etetésére fordítottassék”, továbbá „ami egyéb fa, és vas, vagy akárminével nevezendő házi eszközök találtattnak, azok el adattassanak, és az árát a szegények etetésére fordítsák”.³² Az 1745-ben íródott végrendelet több pontja is foglalkozik a szegényeknek szánt adományozással, kifejezetten karitatív tevékenységre utal az élelmezésről való gondoskodás.

Kun Éva, néhai Soós Ferenc özvegye, gypjúkereskedésből származó javait, tehenet, borjút, házat hagy „. . . Pocsikai Judith Eöcsémnek. . . mivel már 27. Esztendőktül fogva ejjeli nappali mellettem tett sok nyughatatlansághit s- fáradozásit tapaszt-

taltam...”³³ hasonlóképpen tett Karicsay Jutka is, aki „Az minémő Asszony hozam latot beteghsegemben anak hagyok egy Par Csizmat.”³⁴ Kreunauer Jakabot öregségében és betegségében fiatal felesége ápolta, fiát Ferkót dajkálta, ezért hát neki hagyja javait.³⁵ Kulmanics Terézia, aki nyavalyás, beteges, végrendelete 1769-ben készült, melyben a mellette lévő, fáradságot nem sajnáló Évának 15 forintot és egy párnát hagy, míg egy selyemszoknyát és 2 selyemkendőt a kápolnára, végül az ispotálynak egy szürke mentét, gombok nélkül, a gombok pedig legyenek az uráé.³⁶ A gombok általában ezüstből készültek, így érthető a végrendelkező feleség akarata.

Szép Manczi 1777-ben írt testamentumában 20 forintot hagyott a szegényekre, egyébként meg családtagjairól gondoskodott, nénjéről, aki „gyamoltalan ügyemben taplált és segéttet”.³⁷ Hadászy Julianna végrendeletéből kiderül, hogy az előzőekben említett végrendelkezőkkel ellentétben vagyonos személyről van szó, ugyanis tekintélyes summát hagy misékre, temetésre és az ispotálybéli szegényeknek is az eddigiektől eltérő összeget, 200 forintot, úgy, hogy a kamatokból minden héten „Rosariumot tartozzanak elmondani” szülei, bátyja és saját lelki üdvéért, de a viselő ruháit is az ispotálybéli szegényekre hagyta, a sárga selyem öltözet ruha viszont a városi kápolnára maradt, míg a vörös selyem a várbéli templomnak, valamint „Kántornénak balogh Eörzsének betegségemben tett faradsaganak megjutalmazasaert hagyok 10 Rhenes forintokat”.³⁸ Gergöl Kata az ispotálybélieknek ugyan csak 2 forintot hagyott, de mint írja „mellettem fáradozó öreg Stánt-sitsné Néném Asszonnak a két Jobbik Réklim és egy Új kék

Előkötényel adassék”.³⁹ Czinder Katalin 1785-ben írt végrendeletében „ami ollyas vásott Testi ruhaim maradnak az szegin koldusokrul el ne feleitkezenek”.⁴⁰ Az idézett végrendeletek megfogalmazásaikban egyértelműen kinyilvánítják a végrendelező személy akaratát – esetenként röviden, tömören, máskor netán bővebben – még akár a kevésből is adnak. Névtelen embereknek adományoznak, általában többes számban beszélnek róluk, a nevük nem derül ki. Erről tanúskodik a következő végrendelet is. Balogh Erzsébet, néhai Hermán János özvegye, aki öreg napjaihoz képest tűrhető egészséggel és teljes ésszel bír – tudatja 1781-ben, örököse nem lévén a szokásos kegyes adományok után végrendelete 7. pontjában a következőképpen rendelkezik „A többi Ágyi, és más Ruházatim pedig akárminével nevezendők, és holtom után találandók lesznek vagy ha ne talántán valami kevés pénz avagy Házi eszköz fönt maradna, az irt Városi Házi Szegényekre főképpen pedig olyanokra, az kik az Városi Terhek(ne)k régtül foghva való viselésében, és Jeles Tűzbéli zterencsétlenségekben Szegénységre jutottak, el osztozzanak,” az eddigiekből is kiderül, hogy nem az ispotálybéliekről van szó, hanem a város szegényeiről, akikről a városnak kellett gondoskodnia, ezt követően pedig folytatja, „A Köpönyegem pedig most Peréntben tartózkodó, és Koldulással magát tapláló Öreg Németh Embernek /: Kinek nevét nem tudom :/, ha holtom után is itt lenne, adassék, ha pedig Lakását távolabb venné, vagy előbb meg halna, ezen esetre más hasonló alamisnára méltó Koldusnak adattassék.”⁴¹ Ebben a végrendeletben két dolog is figyelmet érdemel. Itt, mint ahogyan másutt sem említik meg a szegények nevét. A másik figyelemreméltó do-

log a koldulás jelensége. Arról nem lehet pontosan tudomást szerezni, hogy egyeseket mi juttatott szegénységre, koldulásra.

A pénzösszegek, mint látjuk, igen csekélyek. 1-2, de legfeljebb 10-20 forint jut erre a célra, esetleg az is megosztva az ispotály és szerzetes barátok között. Ezek az összegek csak a végrendelező anyagi helyzetének függvényében változtak, tehát nem mondhatjuk, hogy csökkentek vagy növekedtek volna a század folyamán. Kivételes esetnek számított a nagyobb összegű adományozás, ami persze mindig a kamatokat jelentette elsősorban, de gyakran találunk tárgyi adakozást. Ami változott, az a városi szegénység mértéke, amelyről elmondható, hogy a század utolsó évtizedeiben az ispotálybéli szegények és koldusok mellett a városi szegények kerültek előtérbe. A házi szegényekről való gondoskodás a gazda kötelessége volt.

Összegzésképpen annyit említenénk meg, hogy a 18. századi végrendeletekben tapasztalataink szerint a szegények és a koldusok javára elsősorban nők rendelkeztek, ami természetes, hiszen a férfiak általában családot, árvákat hagytak maguk után, tehát a család, az özvegy javára végrendeleztek. Mint láthatuk, a beteg házastárs munkaképtelensége mindkét fél számára nehéz helyzetet teremtett, mégis a jótékonykodást a nők gyakorolták. Fogalmazhatunk úgy is, hogy ez inkább a nők történelmi öröksége.

Szombathely esetében láthattuk, hogy a város miként, hogyan szervezte meg a beteggondozást és ápolást városi szinten, a betegség gyógyítása állami érdek is egyben, az állam rendeleteit a város végrehajtja. A szegénység kérdésében hatékonyságra törekedtek, a növekvő város, a szegények növekvő számát

is jelentette, ezen a téren a szociálisan érzékeny emberek támogatására is szükség volt.

Jegyzetek

- ¹Horváth Tibor Antal: Szombathely a XV–XVIII. században. *Acta Savariensia*, 8. 1983. 392.
- ²Uo. 393–394.
- ³Uo. 391.
- ⁴Bencze József: Vas megye kórházainak 700 éves története. *Vasi szemle*, 1964. 4. sz.. 533.
- ⁵Horváth i. m. 391. Hivatkozik Karácsony János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest, 1922.
- ⁶Uo. 536.
- ⁷Uo. 537.
- ⁸Uo. 538.
- ⁹Horváth i. m. 393.
- ¹⁰Bencze i. m. 538.
- ¹¹Horváth i. m. 387.
- ¹²Bencze i. m. 538–539.
- ¹³Horváth i. m. 149.
- ¹⁴Vas Megyei Levéltár Szombathely város Közgyűlésének és Tanácsülésének iratai. Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvek V. 102/a (továbbiakban VaML Városi jegyzőkönyvek 1707–1712. fol. 126.

- ¹⁵Horváth i. m. 152.
- ¹⁶Uo. 390.
- ¹⁷Bencze i. m. 539.
- ¹⁸Horváth i. m. 391
- ¹⁹Szigetváry Ferenc: Szombathely patikáinak története a magyarországi gyógyszerészet fejlődésének tükrében. *Vasi szemle*, 45. 1991. 201–202.
- ²⁰Szigetváry i. m. 203.
- ²¹VaML Szombathely város Árvapénztára iratai 1731–1848. Árvaválasztmányi iratok. 1. doboz fol.6, 12,
- ²²VaML Végrendeletek fasc. D. No. 264
- ²³VaML Végrendeletek fasc. D. No. 290
- ²⁴VaML Végrendeletek fasc. D. No. 303
- ²⁵VaML Végrendeletek fasc. D. No. 253
- ²⁶VaML Végrendeletek fasc. D. No. 258
- ²⁷VaML Végrendeletek fasc. G. No. 484
- ²⁸VaML Végrendeletek fasc. D. No. 370
- ²⁹VaML Végrendeletek fasc. D. No. 301
- ³⁰VaML Végrendeletek fasc. D. No. 407
- ³¹VaML Végrendeletek fasc. D. No. 367
- ³²VaML Végrendeletek fasc. D. No. 415

- ³³VaML Végrendeletek fasc. D. No. 337
- ³⁴VaML Végrendeletek fasc. D. No. 340
- ³⁵VaML Végrendeletek fasc. D. No. 325
- ³⁶VaML Végrendeletek fasc. D. No. 380
- ³⁷VaML Végrendeletek fasc. D. No. 397
- ³⁸VaML Végrendeletek fasc. D. No. 374
- ³⁹VaML Végrendeletek fasc. D. No. 514
- ⁴⁰VaML Végrendeletek fasc. D. No. 512
- ⁴¹VaML Végrendeletek fasc. G. No. 464

Varsányi Péter István

„Kik élünk: járunk búsan, szótlantul”[†]

„Szörnyszülöttek” császári egyenruhában[‡]

Előszó

A magyar forradalom menetében lényeges és sorsdöntő változás történt 1848 szeptemberében. Előbb a császári-királyi kormányzat segédcsapataival (Jelačić), majd a reguláris hadsereggel (Windischgrätz) megindult az ellenforradalom nyílt támadása. Kezdetét vette a tizenkét hónapig tartó szabadság-

[†]Tompa Mihály: A gólyához. 1850.

[‡]Dolgozatunk néhány részletében – fegyverletétel, fogság – érintkezik a Honvéd veteránok a szabadsághacról. In Mózer Ibolya (szerk.): *Öreg a történelemben*. Szombathely, 2004–2005. 7–46. /Partes Populorum Minores Alienigenae 9./ tanulmányunkkal. Most egy más aspektusból és az anyagot kibővítve térünk vissza a korhoz és a kérdéskörhöz. A címben szereplő szó, a „szörnyszülött”, a császári hadseregben közhasználatú Mißgeburt fordítása.

vagy ha úgy jobban tetszik: az önvédelmi harc. Minden háború – tán e kijelentés banalitásnak tűnik – ütközetekkel, csatákkal jár, azok elválaszthatatlan következményeivel: halottakkal, sebesültekkel és foglyokkal.

Hadifogolynak nevezik azt a katonát, akit a hadviselő fél valamely fegyveres konfliktus alatt, vagy közvetlenül azután elfog, bebörtönöz. A hadifoglyokkal való bánásmódról többnyire törvények rendelkeznek: e katonákkal emberségesen és a diplomácia szabályai szerint kell bánni. Az ilyen törvények a fogságba esés pillanatától kezdve addig alkalmazandók, amíg a hadifoglyot szabadon nem bocsátják, vagy az a hazájába vissza nem kerül. A fogságba esett katonákat nem szabad megfosztani magánvagyonuktól, csak a fegyvereket, lovat és a katonai tartalmú iratokat lehet elvenni tőlük. A foglyokat kielégítően és rangjukhoz méltóan kell élelmezni, olyan elhelyezést biztosítani számukra, amely egészséges és tisztességes. Csakhogy 1848–1849-ben vagyunk, s az ilyen értelmű törvények megfogalmazására még másfél évtizedet kell várni (I. genfi konvenció, 1864.).

Bár 1848 tavaszán-nyarán a Délvidéken (Bácska, Bánság) folyt az úgynevezett kis-szabadságharc, a hadifogoly-kérdés nem vált központi problémává. Kormányzati témaként – magyar vonatkozásban – az a pákozdi csata után jelentkezett. Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. szeptember 29-én kelt rendelete szerint a foglyul ejtett katonákkal szembeni bánásmódot a „népjog, ezt az emberiség” iránti kötelesség diktálja. Már ekkor felmerül azon elképzelés (talán mondhatjuk: illúzió), hogy ha a mi katonáink közül valaki elfogatnék, velük „... aként fog bánni az ellenség, miként mi bánunk az ellenséggel”.¹

1848 novemberében – Kossuth Lajos (1802–1894) képviselőházi beszámolója szerint – mintegy tízezer fogoly volt magyar kézen.² Ezek a foglyok – főleg a tisztek – nappal szálláshelyeikről szabadon kijárhattak, de óva intették őket, hogy helyzetükkel visszaéljenek, izgassanak, politizáljanak. „Általában a foglyokkal a bánásmód olyan legyen – szól Kossuth 1849. február 3-i rendelkezése –, miszerint az emberiség, az emberség és tisztesség semmiképpen ne hiányozzanak belőle, ellenben akadályozva legyen általa, nehogy a foglyok helyzetük viszonyaival visszaélhessenek.”³ 1849. március 14-én az Országos Honvédelmi Bizottmány javaslatot készített a hadifoglyoknak juttatandó fizetségről, miszerint egy-egy fogoly alkapitányig 30 pengőforint, főkapitányig 40, őrnagy és alezredes 50, ezredes 60 és a tábornok 70 forint juttatást kapjon.⁴ Horváth Mihály (1809–1878) történetíró, a Szemere-kormány volt minisztere említi a korrall foglalkozó monográfiájában (1872), hogy a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium a vasútépítés munkáira, mérsékelt díj mellett, „leginkább horvát hadi foglyokat” alkalmazott.⁵ Ez Csány László (1790–1849) miniszter hatáskörébe tartozott.

Csány miniszternek annak eldöntése is gondot okozott, hogy mi a biztonságosabb: a hadifoglyoknak állami munkákon való foglalkoztatása (ámbar így összegyűjtve, mint tömeg veszélyesebb), vagy mezei napszámosokként szétszotva. Az 1849. május 26-án kiadott körlevele témánk szempontjából is figyelemre méltó, hisz rávilágít Csány László szemlélete, felfogása emberséges voltára. A foglyokkal való bánásmóddal a „művelt Európának” akarta megmutatni, hogy a nemzet – „... melly eleneit a harcz téren fegyverének villám csapásai által elzúzni

képes" –, erejét csak addig mutatja, míg a „megtámadás tart”, míg az ellenállást megtöri. Ezért és csak eddig óhajt rendelkezni a hatalmába került foglyokkal is.⁶ A miniszter arra is ügyelt, hogy a munkára vezényelt hadifoglyok megfelelő munkabért kapjanak.⁷ Duschek Ferenc (1797–1873) pénzügyminiszter például 1849. május 30-án húszezer, június 9-én háromezer pengőforintot utalt ki a hadifoglyok ellátására.⁸

Kétségtelen, hogy a hadifoglyok foglalkoztatása hasznos és szerencsés vállalkozásnak minősült. Így nem kellett őket az ország „terheltetésével” élelmezni. Alkalmazásukkal – Csány szerint – isten akarata teljesedik be, miszerint „... azon kezek, mellyek a magyar földön pusztítottak, legyenek már most a felvirágzás munkáiban elfoglalva”.⁹ A szándék és a nagyszerű terv csak részeredményt hozhatott.¹⁰ Időközben hírek érkeztek arról, hogy milyen elbánásban részesültek azok a magyar tisztek (és politikusok), akik a császári hadak kezére kerültek. Az ellenség – s ezt nemcsak Kossuth Lajos látta így – az elfogott magyar katonatisztekkel „embertelenül bánik, mintha criminalis foglyok volnának”.

Az elfogott magyarokat vagy kivégzik (például Söll Witalis őrnagy), vagy parlamenterként is megfosztják szabadságától (Ivánka Imre ezredes), sőt országgyűlési képviselőket is letartóztatnak (Batthyány Lajos gróf). A kormány azonban nem pártolta Kossuth eredeti elképzelését a „legteljesebb visszatorlási rendszer”-ről, bár leszögezte: „Az ezentúl hatalmunkba kerülendő foglyok [...] keményebb szigorúság alá fognak vétetni, aszerint, mint az ellenség jogtiprásai tovább is folytatva lesznek vagy sem”.¹¹ A keményebb szankció Görgei Artúr (1818–1916)

tábornoktól sem állt távol. 1849. április 12-én felszólítást küldött a császári főhadparancsnoksághoz, hogy április 20-ig egyértelműen nyilatkozzanak a foglyokkal való bánásmódról, amihez a magyar hadsereg tartani fogja magát. „Ellenkező esetben a magyar sereg mint rablókkal fog bánni a császári foglyokkal, minden magyar fejért három osztrák fej fog esni...”.¹²

A tavaszi hadjárat sikeres ütközetei után ugrásszerűen megnőtt a magyar kézre kerülő hadifoglyok száma (csak a nagysalói összecsapás után háromezer császári katona esett fogságba, nem szólva Budavár bevételéről). Ezeket viszont el kellett helyezni a háttérben, gondoskodni őrzésükről, élelmezésükről.

A foglyok korábban a rendőrség rendelkezési körébe tartoztak, a felügyeletet általában nemzetőrök látták el. Csány minisztériuma csupán felhasználta a munkaerejüket.¹³ 1849. június közepétől már olyan jelenségek figyelhetők meg, amelyek a helyi lakosságot tekintve sem lehettek közömbösek (a fogoly tisztek destruktív viselkedése, a tömegben tartott emberek között jelentkező betegségek stb.).¹⁴ Az új kormány egyre több foglalkozott e nem kívánt jelenségekkel, új döntésükkel a hadügyminisztérium hatáskörébe utalták a foglyok biztosításának ügyét.¹⁵ Az anomáliák mind nyilvánvalóbbá váltak, amire most csupán egyetlen példa kiragadásával kívánunk a jelenségre utalni. Kérdésünk: megvalósítható volt-e a mindennapi életben a magyar kormányzat humánusnak tűnő elmélete.

A hadszíntértől akkor még meglehetősen távol eső Hódmezővásárhelyen 1848–49 telén már voltak horvát foglyok, 1849 nyarára – mint említettük – számuk ugrásszerűen megnőtt. 1849. július 16-án – a Szeged felé nyomuló Haynau (1786–

1853) elől – 1584 hadifoglyot hoztak Kecskemétről a városba. Ebben a hónapban mintegy háromezer hadifoglyot őriztek Hódmezővásárhelyen.¹⁶

Ormai Norbert (1813–1849), a honvéd vadászrezdek parancsnoka 1849. július 20-án Hódmezővásárhelyen járt. Megdöbbenéssel tapasztalta, hogy az ott tartott hadifoglyok naponta tucattal halnak éhen. Még aznap szemrehányó levélben fordult a város tanácsához. Feltételezni sem tudta, hogy egy nemzet („... a melly szabadságáért annyira lelkesülten harcol az emberiség nevében”) hadifoglyokat éhen enged elveszni. „Tegnap magam voltam szerencsétlen az utcán az illetén embert elaléltnak látni – írta –, kihez, gondolván, hogy a kór nyomta volna le, orvosi segínyt akarván alkalmaztatni – kivilágult, hogy hat nap óta nem kapott egy kanál meleg étket ő, s számtalan társai, minek következményei voltak a már bekövetkező halál irtóztató előjelei.” A foglyok azért jutottak ilyen szomorú helyzetbe, mert képtelenek voltak a bankjegyeiket átváltani, ugyanis a lakosság vonakodott „... a magyar pénzt kötelessége ellenére váltani”. A hadifoglyoknál osztrák pénzjegyek lehettek, de azokat – Kossuth május 6-i rendelet következtében – nem fogadhatták el, hacsak nem akartak „honáruólóképp tekintetni és büntettetni”.¹⁷ A város polgársága – zárul az ezredes levele – „... élelmeztesse a zsarnokság szerencsétlen, de mégis emberi vakeszközeit úgy, ahogy azt egy művelt, egy szabad polgár a legundokabb ellenségével is el nem mulaszthatja.”¹⁸

Egyedi jelenségről van szó? Lehet. De mint a cseppben a tenger, ebben az esetben is tetten érhető bizonyos általános jelenség. A hódmezővásárhelyi tanács válaszából mindenesetre

megtudhatjuk, hogy a hadifoglyokat tulajdonképpen nem a városnak adták át, azok a katonai igazgatás alá tartoztak. Szerintük („jó lélekismérettel kinyilatkoztatjuk”) mindaz, amit Ormai leír, „meg sem történtek”. Ha ez felelne meg a valóságnak, akkor mi indokolná egy felelős személynek (Kossuth szárnysegéde) a szabadságharcunkra meglehetősen kompromittáló vádaskodásait? Minden alap nélkül előre szállította volna azokat a rágal-makat, vádakot (a hadifoglyokkal való embertelen bánásmód), amelyekkel később a győztes császári hadvezetés és hadbíróság illetve a magyarokat? A kép teljességéért: ha Hódmezővásár-hely városa már a sebesült honvédek élelmezését is csak nagy nehézségek árán tudta biztosítani, akkor mit lehetett várni a hadifoglyok esetében? Nincs okunk kételkedni a város vezeté-sének őszinteségében: „... a nép maga családjai, s a saját ügyé-ben vérző honvédek is alig képes kitartani”, következésképp a mintegy háromezer ellenséges katona ellátása esetében „... úgy az emberi(es)ség mint a hazafiság érdekeivel jön ellentétbe”.¹⁹

Nem térünk ki a cári fogolytisztákat érintő elbánásra, álta-lában a hadifogoly-kérdés orosz vonatkozásaira (jóllehet külön fejezetet érdemelne, tekintettel Petőfi barguzini „kalandjára”), mindössze egyetlen megjegyzést fűznénk ehhez. Mészáros Lázár (1796–1858) hadügyminiszter 1849. április 7-én kérdést intézett az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz: „... politikailag nem volna-e célszerűbb őket szabadon bocsátani”?²⁰ A cári hadveze-tés – egyáltalán nem ellenszolgálatként – rendre átadta foglyait a császáriaknak.²¹

Búcsú a magyar fegyverektől

Dolgozatunkban négy honvéd emlékirataira támaszkodunk.²² Közülük ketten Világosnál tették le a fegyvert: Podmaniczky Frigyes báró (1824–1907) százados, Garzó Imre (1827–1914) hadnagy. Borosjenőnél adta meg magát a költő Vajda János (1827–1897) százados, a Vas-kapunál Hetvényi-Simstich István (1827–1904) tüzér. A fegyverletételre kényszerült honvédek három lehetőség közül választhattak: meghalni, menekülni vagy túrni. Valódi önérzet – írta Garzó Imre – „... itt dacban vagy kihívó magaviseletben nem nyilatkozhatott”.²³

Azok, akik Világosnál tették le a fegyvert, képet „nyerhettek” a fogság orosz és osztrák változatáról. A cári katonák mint legyőzötteket, közönnyel, vagy éppen részvétellel nézték a honvédeket, aszerint is bántak velük. Akkor még lehetséges volt a szökés; a táborok körül voltak ugyan őrkök, de azok többsége szemet hunyt az őrködésben. Számosan éltek is az alkalommal, a tisztek zöme azonban maradt. „Bármilyen sors várt is itt reánk – írta Garzó Imre – az biztosabb volt annál, amelyet mint menekülőknél vonhattunk volna magunkra, s amazt minden körülmények között emelt fővel viselhettünk.” Az oroszok azt is megengedték, hogy a foglyok megtartsák lovaikat, élelmezésükről is tisztességesen gondoskodtak (feltételezhetően a magyar lakosságtól rekvirált javakból).

Roszsabb helyzetbe kerültek azok, akik közvetlenül a császáriaknak adták meg magukat. „A falun túl már találkoztunk osztrák katonasággal – olvasható Hetvényi-Simstich visszaem-

lékezésében –, akik mindenféle ocsmány szavakkal illettek és szidalmaztak bennünket: ezek azok az útonállók (Straßenräuber)? Ez azon korcs fajzat (Mißgeburt)?”²⁴ Minél több, s minél súlyosabb vereséget szenvedett korábban valamely császári egység, annál izzóbban gyűlölték ellenfelüket, a honvédeket. Vajda János emlékezéséből: „Úgy látszik – írja a bécsi háziezred, a Deutschmeister Regimentről –, ezek legdühösebbek voltak a honvédekre, miután régi jó hírkön a honvédviszonyok némi csorbát ejtettek”.²⁵ A honvédek várható sorsáról Lugoson egy őrmester – a „győztesek” pökhendiségével – így nyilatkozott valami civil érdeklődőnek: „A tisztek mind fel lesznek akasztva, a többi közül pedig mindegyik 50 botot kap az alfelére, s azután el lesz kergetve”.²⁶ Bécsben azonban másképp gondolkodtak.

Az oroszok kezére került honvédtiszteket Gyulán adták át a császáriaknak. Az aktus első lépéseként elvették a kardjait, az állami bélyeget viselő háttas lovakat, s szigorúan megtiltották a honvéd egyenruha viselését (pótlásukról majd később „gondoskodnak”, a maguk módján...). A Világosnál és a Bánságban fogságba esett honvédeket Aradon és Temesvárott gyűjtötték és osztályozták. Mindenekelőtt kiválogatták a tábornokokat (ők Aradról, mint közismert, már nem mehettek el...), majd azokat a tiszteket, akik azelőtt a császári seregben szolgáltak. Élelmet csak jó osztrák pénzért kaptak, a magyar Kossuth-bankót nem fogadták el. Legtöbbjük – már aki-nek erre módja volt – eladta az értékeit, lovakat, hogy magukon segítsenek. Akinek nem volt értékesíteni valója, az magára vethetett. Hetvényi-Simstich Istvánnal történtek szolgálatnak ehhez példát. Temesvárott a kaszárnya udvarába zárták őket,

ahol „... egy csigás kút volt két vederrel [...] Éhségünkben nagyokat ittunk belőle, s némileg ez is táplált”. Néhány honvéd a szemétből kikotort száraz kenyérből főzött „pompás” levest.²⁷

Mindahány emlékiratíró vissza-visszatérő élménye az a levertség, amely a fegyverletételt követően uralkodott el rajtuk. „Úgy éreztem magamat – olvasható Garzó Imrénél –, mintha valamely szétrobbantott gépezetnek kiesett kereke lettem volna”, amely magától már semmire sem képes. „A létezésnek az a módja, amelynek gyakorlására fogolyságomnál fogva kényszerültem [...], képtelenné tett az egyéni cselekvés bármilyen céljának fölismerésére, s annál fogva bármely határozott irányban való gondolkodásra”.²⁸ Az egészséges életkedv azonban ilyen körülmények között is feltört a fiatal férfiakban. Az aradi fogolygyűjtő helyen – micsoda paradoxon – „elevenség és változatosság” uralkodott. Volt szavalás, ének, rögtönzött párbeszéd, különböző hangok utánzása, hegedűszó. De „... semmi szó sem volt elmúlt s bevezgett dolgainkról, valamint jelen helyzetünkről sem, miként a gyászolók tartózkodnak halottjuk emlékének és azzal saját fájdaluknak fölújításától”.²⁹

A kényszerbesorozás

Az 1848–49-ik évi küzdelmekre következő „mártíriumnak” – Vajda János költő szerint – három fajtája különböztethető meg: a bujdosás (mint Jókai sorsa), a börtönbüntetés (mint Madáché), de kevesebb szó esik a harmadikról, a megtorlás „tragikomikus neméről”, a *besorozásról*. Ebben szerinte azok részesültek, akik korábban nem voltak császári-királyi katonatisztek, csupán honvédek, s akikre egyéb súlyosabb vádat nem lehetett ráhúzni.³⁰ A besorozás volt a legtömegesebb megtorló intézkedés, hisz a magyar haderőnél szolgálók mintegy 20-25 százalékát, hozzávetőlegesen 40-45 ezer főt érintett.³¹ A hadtörténelem alig mutathat fel hasonló, vagy ezzel csak távolról is rokon esetet – írta Vajda János.

Az eljárás „jogi” alapját – legalábbis a császári kormányzat szerint – az képezte, hogy a magyar fél 1848 márciusa óta nem adta meg a szükséges újoncmennyiséget („...egy őrnagy több tisztje [...] jött hozzánk s elmondván, hogy az *egyetemes katonakötelezettség* alapján az osztrák hadseregbe soroztatunk” – emlékezett az indoklásra Garzó Imre honvéd hadnagy³²). A hadsereg feltöltése csak magyarázkodás lehetett, ugyanis már 1849 nyarán megkezdődött a császári-királyi hadsereg létszámának csökkentése. Ha pedig nem a hiányzó emberanyag pótlása a cél, akkor nem lehet azt másnak tekinteni, mint megtorlásnak, büntetésnek. Ez az, ami még a liberális osztrák sajtó tetszését sem nyerte el: magát a besoroztatás szisztémáját hibáztatták, mivel „...a hadsereget nem szabad tekinteni sem javítóháznak, sem fegyintézetnek”.³³

A honvéd emlékiratokból plasztikus képet kaphatunk a besorozás gyakorlati menetéről, a császári mundérban töltött hónapokról, évekről. Mindarról, amit Vajda megítélése szerint az újabb nemzedék „... csak néhány elterjedtebb adomából ismer”. „Egy napon katonarvosok jöttek hozzánk – emlékezett Garzó –, kik megvizsgáltak bennünket, s kijelentették ki tauglich (alkalmas), ki untauglich (alkalmatlan)”. Egy másik leírás szerint, akit katonának alkalmasnak találtak, azt azonnal bent fogták; aki pedig alkalmatlan volt, azt egy útlevéllal (Laufpaß) elbocsátották. (A diagnózis megállapításában „segítséget” nyújthatott néhány zsebbe csúsztatott ezüstforint is...) Egy másik emlékiratírónk, Hetvényi-Simstich István végigbetegeskedte a szabadságharcot, a vizsgálatra is betegen ment, mégis alkalmasként sorozták be a 39. Don Miguel sorgyalozredbe.³⁴

A kényszerbesorozás büntetése csak a századosi rangig járt, azon felül, vagyis törzstisztként már hadbíróság. A besorozásra ítélték kategóriáján belül – Vajda Jánost idézve – nem volt érdekes, hogy ki milyen „polgári vagy katonai rangú”. Idézett honvédeink közül Garzó mérnök, Hetvényi diák volt a szabadságharc előtt, Vajda János jobbágy származásával, gazdatiszti kenyérkeresetével sem tartozott a felső társadalmi réteghez. Nem így Podmaniczky Frigyes báró, a felsőház tagja, országgyűlési képviselő, honvéd főszázados. „Én nem vizsgáltattam meg magam – emlékezett az utóbbi kellő önérzettel a Világos utáni napokra –, hanem mikor nevemen szólítottak, odakiáltám: tauglich, és a besorozottak sorába állottam”. Vele egyazon napon jutott hasonló sorsra Esterházy István gróf, Batthyány Ágoston gróf, Rudnyánszky István báró, honvéd kapi-

tányok. Azzal nyugtatták egymást – inkább jóindulatból, mint meggyőződésből –, hogy „... a legközelebbi időben mindnyájunkat haza fognak bocsátani, általános amnesztia fogván kihirdettetni”. E reménykedésnek azonban hamarosan véget vetett bajtársuk, Desseffy Lajos közlése, miszerint ő már találkozott Grazban „... közlegény-egyenruhába bújtatott honvédtisztekkel”. Már azt is tudta, hogy századonként csak két honvédtisztet osztanak be, nehogy általuk a rossz szellem terjedjen. Ekkor döböntek rá helyzetük keserves voltára: „... mert jó társaságban s bajtársak között bármi nyomorúságot s csapást is könnyebben el tudunk tűrni, mint idegen, műveletlen, bárdolatlan elem közé ékelve”. A későbbiek igazolták, hogy levertségük, elkeseredésük nem volt alaptalan.³⁵

A kapitányok között említésre érdemesek a történelmi nevet viselő családok egykori honvédtiszt tagjai. Császári-királyi közkatonává degradálták a Desseffy-család két tagját, Imrét és Vincét; az említett Batthyány Ágoston grófot, Görgei parancsőr-tisztjét; két Bethlen grófot (József és Miklós), magának Görgei Artúrnak az öccsét, Istvánt; Nedeczky Istvánt, Deák Ferenc unokaöccsét; a népes Perczel családból is kettőt (Oszkár és Pál), de nem maradhat ki a névsorból Petőfi István sem, a forradalom költőjének „István öccse”. (Megjegyezzük, hogy a kapitányokon kívül hasonló lett a sorsa egy ezredesnek, két alezredesnek is.³⁶)

Nem kerülték el a császári-királyi hadvezetés figyelmét azok a honvédek sem, akik a fegyverletételt követően valahogy elkerülték a fogságba esést. Haynau 1849 novemberében rendeletben kötelezte az illetékes hatóságokat, hogy minden volt hon-

védet, aki katonai elbocsátó igazolvány nélkül tért haza, el kell fogatni és nyolc éves katonai szolgálatra kell sorozni. A nemzetőrök közül azokra várt ez a sors, akik az 1848. december 16-a után alakult, úgynevezett mozgó vagy mobilis nemzetőrség tagjai voltak. Az egykori honvédek „kézbentartását” szolgálta az is, hogy 1849 októberétől csak azok köthettek házasságot, akik obsittal, vagyis végelbocsátó levéllel, illetve katonai törvényszéktől kapott büntelenségi igazolással rendelkeztek (e rendelet 1851 végéig volt érvényben).³⁷ A helyzet kilátástalanságát látva nagyon sokan önként adták fel magukat, ámbár a kapituláció követően sikerült megszökniük (például a költő Vajda János).

A császári tisztek/parancsnokok felkészültek az úgynevezett „Kossuth-Hund”-ok fogadására. „Egy törzstiszt félkörbe állíta bennünket, s rövid szónoklatban előadá, hogy ezentúl se magyar, se német, se szláv, se oláh nincs – mindnyájan österreicherek vagyunk” – írta Vajda János. Ez a szemléletmód nemcsak nemzetiségi, de társadalmi vonatkozásban is megnyilvánult. Grófot, bárót, bankárt, főispánt egyaránt besoroztak közemberként egy olyan hadseregbe, amelynek legénysége félbarbárnak minősült.³⁸ A politikai és katonai vezetés így vitte át a gyakorlatba a francia forradalom hármasszavából az „egyenlőség”-et.

Természetesnek tartjuk, hogy a császári hadvezetés a magukat megadó, s besorozott honvédeket nem magyarországi garnizonokban helyezte el. Elsősorban itáliai és csehországi állomáshelyek jöhettek számításba. Az út a Bánságból, a Partiumból (Temesvár, Arad) a célállomásig valóságos vesszőfutás, megalázó és kínos helyzetek sorozata volt. („Nem megvetendő

kis séta a Világos vár szomszédságában fekvő Szöllöstől két hóig egyhuzamban gyalogolni” – jegyezte meg Podmaniczky.) „Ezen útban is igen sok éhségben szenvedtünk – írta Hetvény-Simstich István –, mert nem lehetett mindenütt elegendő kenyeret kapni, a hiányzó kenyér árát a csapatvezető tiszt, egy granicsár kapitány pénzben vette fel, de a pénzt köztünk ki nem osztotta.”³⁹ Kétnapi éhezés után a tiszt megkérdezte tőlük, mit akarnak: enni vagy hazamenni? Egy apagyilkos sem érdemelne nagyobb gyűlöletet – jegyezte meg emlékiratírónk –, mint ez a gazember „... azon lelketlenségért, hogy a mi kínoztatásunk felett még élcelt”. Podmaniczky Frigyes és sorstársai is a lehető legrosszabb bánásmódban részesültek: „... csúfoltak, lökdöstek, vizet inni nem engedtek, szóval úgy bántak velünk, mint gonosztevőkkel”.⁴⁰

Három volt honvédet kísérhetünk el ezen az úton: Hetvény-Simstich Istvánt, Garzó Imrét és Podmaniczky Frigyes bárót. Útvonaluk Marburgig (ma: Maribor) nagyjából megegyezett: Temesvár (Timișoara) – Perlasz (Perlez) – Titel – Vukovár – Eszék (Osijek) – Varasd (Varaždin) – Pettau (Ptuj); akár csak az útközben szerzett élményeik. Íme két emlék két embertől, de ugyanarról: „... a teljesen elpusztított Perlaszról Titelbe értünk, az utcán lézengő rácok meg akartak bennünket ütlegetni... , a rácokkal fraternizáló horvát katonaság kővel dobált meg, s leköpdösött, tiszteik láttára” (Podmaniczky Frigyes); „Titelnél nagy sokaság fogadott bennünket, mely megoszolva kétfelől kíséretül csatlakozott hozzánk, s mint farkascorda fogakat csikorgatott, köpdösött és ocsmány szavakat szórt reánk” (Garzó Imre). Hogy ne legyen ilyen elkedvetlenítő a kép, em-

lítsünk meg kivételt is: „Egyetlen ember fogta a pártunkat – írta Podmaniczky –, s ez Lehnard főhadnagy volt, aki kikelvén a katonaság ezen magaviselete ellen [...] mondván: akiket a golyózáporban becsülni tanultam, azokat védtelenül letiporni nem fogom soha.”⁴¹

A besorozott honvédek elosztása többnyire a Mura menti Bruckban történt. Csehországba irányították Hetvényi-Simstich Istvánt; eredetileg oda, pontosabban Josephstadtba került volna Podmaniczky Frigyes is, csakhogy az ott állomásozó csapatok parancsnoka, Haynau táborszernagy nem volt hajlandó fogadni őket. Így kerültek Lombardiába, Milánóba. Itália, konkrétan Firenze lett az állomáshelye az I. Ferenc József nevét viselő 1. számú gyalogezredbe sorozott Garzó Imrénének is. Az átváltozás az utóbbival a halhatatlan szerelmesek városában, Veronában történt meg: „... itten mi is cserepárokká (gyalogos határőr) alakíttattunk át, amennyiben úgynevezett komisz köpönyeget öltettek föl velünk, csákót adtak a fejünkre, tölténytartót és szuronyt akasztottak a vállainkra, bornyút a hátunkra és puskát adtak a kezünkbe”.⁴² Így felmálházva gyalogolt ő is, Modena után már hóborította hegyeken. „Mindazonáltal – jegyezte meg – lehetetlen volt így is nem szépnek találnunk ezt az utazást.”

Kiknek „bűnbélyeg sötétül homlokán”⁴³

A kijelölt állomáshelyre vonuló volt honvédeknek nemcsak negatív élményben volt részük. Az ország magyar lakossága – a lehetőség határain belül – igyekezett könnyíteni a fogságba

vetettek helyzetén. Vukovárott a magyar „úrnők” fehéreneműt gyűjtötték a közrendű honvédek számára – írta Garzó Imre –; a tisztek közül többet láttak vendégül házaiknál.⁴⁴ Hasonló bánásmódban volt része Grazban Podmaniczky Frigyesnek.⁴⁵ Nem tűnik csodának, hogy a bécsi nép szintén együttérzéssel fogadta az oda vezényelteket: „Az utcán összecsoportosult minden egyes honvédtiszt körül a nép bámult, mint valami csoda-tüneményeket, és csak a nagy terrorizmus alatti félelem tartotta vissza, hogy viharos éljenzésbe és egyéb tüntetésbe nem tört ki”.⁴⁶ Hasonló emlékeket őrzött meg itáliai katonáskodása idejéből Vajda János is. A legelőkelőbb házak ajtajai nyíltak meg a volt honvédtisztek előtt, hogy ott ünnepelhessék, kitüntető figyelmességükkel halmozhassák el őket. „Azonképpen a nép részéről is határtalan szeretet s tisztelet nyilatkozott irányukban” – jegyezte meg emlékiratában., a császári parancsnokok is megsokallták: a Bécsbe telepített honvéd-foglyokat, így Vajdáékat is a belvárosi laktanyából egy elővárosi (Gumpendorf) kaszárnyába helyezték ki (ahol „... egy hétig formális rabok voltunk. . . , lakásaink éppen semmiben sem különböztek egy disznóóltól”). Előfordult másutt az is, hogy stájer lányok tisztelték meg a honvédtiszteket énekükkel, a jellegzetes jódlizásukkal. „Nem tudtam meg, nem is tudakoztam, hogy kik voltak, kik osztrák területen a magyar legyőzötteket nyilvánosan ennyire méltatták: tünemény voltak, amelyenек megjelenése vigasztalás, fenséges kijelentés” – írta Garzó Imre.⁴⁷

Vajda János szerint az 1850-es években franciának, angolnak lenni nagyon halvány dicsőség volt a magyaréhoz képest. „Hát még aztán Olaszországban!”, ahol a rokonszenv és tiszte-

let csaknem az imádásig fokozódott. Természetesen az osztrák sereg által megszállva tartott itáliai tartományokban. „Ez volt szenvedéseink enyhítő balzsama; a szabadság fölként vértanúinak tartának bennünket.”⁴⁸ Egy cipész műhelyében, amikor a mester megtudta, hogy a császári mundérban volt magyar honvéd rejtőzik, „...karjait széttárta, mintha mondta volna: uram, nem vagyok méltó, hogy hajlékomba jöjj!”⁴⁹ Majd behívta a feleségét, gyermekeit, hogy lássanak egy magyar volt honvédtisztet.⁵⁰

Hasonló élményben Garzó Imrének az Isonzó melletti Görz (ma: Gorizia) vidékén volt része. Egy kis „illír” (valójában szlovén) faluban feltűnt nekik az az emeletes ház, ahonnan egy idősebb úr és két fiatal nő tekintett a falu főterén megpihenő transzportra („... elgondoltam, hogy érdekes és részvétre indító látvány lehetett ebben a kis faluban ennyi fogoly-tiszt idegen hadseregből”). Rövidesen zongoraszó hangzott a nyitott ablakokon belül, majd olasz nyelven ének hangjai áradtak hozzánk. Két fiatal nő rögtönzött „hangversenyt” egy sereg magyar honvédtiszt lelkének felemelésére. „E lélekállapot sivárságába lövelt fényt ez az egyenesen nekünk szóló éneklés, s fölébreszté lemondásra kész önérzetemet: ez az állapot nem tarthat örökké, s ennek végeztével ismét betölthetek egy emberhelyet.”⁵¹

A katonák szabad idejükben kijárhattak a városba, felkereshettek szórakozóhelyeket, kávéházakat. Többségük azonban vigyázott arra, hogy ne keltsenek a lakosság körében feltűnést, kerülték még a látszatát is a forradalmi izgatásnak. Az idő múlásával azonban észrevették azt, amitől óvakodtak: az olaszok mindinkább érdeklődtek irántuk, figyeltek rájuk. „De meglepett

és jólesett – jegyezte meg Garzó Imre –, hogy nem közönséges kíváncsiság, hanem *igazi jóindulat* vezette őket hozzánk.”⁵² Ha viszont beszélgetésbe elegyedtek velük – mint a sienai dominikánus zárdában dolgozó művészek –, a gondolatcsere nagyon ártatlan volt; leginkább a hazai szokásokról, általános eszmékről folyt. („Egyike az ifjú festőknek egyszer hevenyében le is rajzolta mindkettőnk arcképét, melyet azután emlékül megtarthatunk.”⁵³) Garzó Imre firenzei katonáskodásával egyidőben tartózkodott a toszkán városban Ligeti Antal (1823–1890) festőművész, Markó Károly tanítványa. Ligetit „gyöngéd érzése” arra indította, hogy „... a szétrobbant magyar hadseregnek ide hullott elemeiből néhányat magánál összehozzon, s néhány órát azokkal együtt töltsön”.⁵⁴

A külföldi garnizonokba szétszórt közhonvédekkel, tisztekkel kapcsolatos hivatalos bánásmód a szerint is változott, hogy milyen lelkületű ezredparancsnokot kaptak. Emlékiratíróink ilyen szempontból szerencséseknek mondhatták magukat. Nyilvánvaló, hogy nem mindenütt volt így: „Amint egynémely társamtól később hallottam – említi Vajda János – voltak ezredek, melyekben iszonyú bosszantásoknak s lealázásoknak lettek kitéve”. A legénység sértegette őket, a századparancsnokság megalázó szolgálattételre vezényelte őket (például: mosogatás, udvarseprés stb.). A divatos sértő titulusokról már szóltunk.

Hetvényi-Simstich Istvánt átmeneti königgrätzi tartózkodás után Prágába vezényelték, ahol egy hét elteltével – jellemzőnek éppen nem mondható módon – örvezetői, majd tizedesi szolgálatot tehetett. Ott avatták fel a Don Miguel ezred 3. zászlóaljának új zászlaját (az előző a szabadságharcban „beszennye-

zódott”), mégpedig Szupkay ezredkáplán következő szavaival: „... ezen zászlót egy olyan fejedelemtől kapjátok, aki kiragadott benneteket a porból, kiragadott a csábítások és álhazaszeretet ördögi bilincseiből”. Prágai szolgálatát az tette – számunkra is – érdekessé, hogy időnként őrséget kellett adniuk a Hradzsinban lakó exuralkodó, V. Ferdinánd lakosztálya előtt. Sorsa akkor fordult lényegesen jobbra, amikor – erre 1850-ben nyílt alkalm – átmehetett a katonazenekarhoz; s foglalkozhatott 13-15 éves növendékek tanításával is.

Vajda János – ezredese emberségének köszönhetően – mentesült a primitív és bántó bánásmódtól. Katonatársainak parancsba adták, hogy aki a volt honvédtiszteket bosszantja, vagy sértő szavakkal illeti, huszonöt botra számíthat. Az „obester” azt is meghagyta, hogy a legénység per „Sie” (Ön) szólítson minden volt honvédtisztet („Itt azután békében voltunk, s hálaból oly jól viseltük magunkat...”⁵⁵).

Lényegesen többet foglalkozott a honvédtisztekből közkatonákká lettek helyzetével Garzó Imre. Egy-egy századhoz kettőnél több honvédet nem osztottak be, a századok pedig el voltak helyezve a város (esetében Firenze) különböző részeiben. A beosztást megelőzően a parancsnok figyelmeztette őket („egy kissé nyersen, de elég emberségesen”), hogy tartózkodjanak a politikai barátkozástól, a „... törvényellenes szabadulási szövetkezéstől”. Értésükre adta, hogy mindenben közkatonaként kell magukat tekinteni, de „... magukviseletükhöz mért bánásmódban” fognak részesülni. Ehhez Garzó Imre annál könnyebben tudta magát tartani, mert felfogása szerint a szabadságharc bevégzett tény volt, azt sem folytatni, sem újramezdeni nem le-

het; amit velük cselekedtek, az az előzményeknek természetes következménye.⁵⁶

Nem volt Garzónak különösebb kedve barátkozni egykori bajtársaival sem. „Mert az országnak legkülönbözőbb vidékeiről, a honvédseregnek legkülönbözőbb csapataiból a közös sors, a véletlen hozott így össze bennünket szigorú felügyelet alatt és szabad cselekvésnek teljes kizárásával, hol az ismerkedés nehezebb, a bizalmaskodás nagyobb kockázattal jár, mint bármely más körülmény között” – vont le az észszerű és óvatos következtetést.⁵⁷ Finoman elhárította magától azt az ajánlatot, illetve kedvezményt is, hogy – katonai dolgokkal intenzívebben foglalkozva – altisztté léptessék elő (a volt honvéd hadnagyot!). Határozottan kijelentette, hogy ő közember akar maradni. Ugyanis annak érezte magát, ami valójában volt: fogolynak, „...ki helyhez kötötten élvezhetett ugyan némi szabadságot, de akit a világtól elszigetelt, és *a szabad cselekvésben korlátolt az egyenruha*, miért is ebben az állapotban jutalmat, kitüntetést vagy előléptetést sem megérdemelnek, sem elfogadnom nem lehet”.⁵⁸

A szakképzett mérnök, honvéd tüzér hadnagy, akkor az 1. számú Ferenc József nevét viselő gyalogezred közlegénye Firenzében és Sienában tulajdonképpen kettős életet élt: az egyiket a kaszárnnyában, a regula szerint, de némileg érintkezve a külső világgal; a másikat műemlékek, Toscana építészeti csodái között (Firenzében a Santa Maria del Fiore és a Santa Maria Novella templomok, Sienában a Dóm, a Palazzo Publico) és könyvek társaságában, „eszmékkal és eszményekkel foglalkozva”. Mit olvas egy császári-királyi cserepár üres óráiban?

Machiavelli három könyve⁵⁹ után a firenzei Guicciardini, a piemonti Carlo Botta művei mellett Lamartine és Thiers egy-egy történeti munkája kötötte le a figyelmét.⁶⁰ A vallástörténet⁶¹ mellett felkeltette érdeklődését Lacroix *Felső mennyiségtana* is. Az utóbbi tárgya már a jövődő foglalkozása: a tanárság irányába mutatott.

Garzó Imre később úgy ítélte meg, hogy a Firenzében, Sienában gyűjtött élményei, ismeretei nagyobb közönséget is érdekelhet. Itáliai két éve tapasztalatait önálló tanulmányban foglalta össze, amit aztán Arany János leközölt a *Koszorú* című folyóiratában.⁶²

A leszerelés

Felix zu Schwarzenberg hercegnek, a monarchia nagyhatalmú miniszterelnökének tulajdonítják azt a mondást, amivel a közkegyelmet sürgetőknek válaszolt: „Szép, szép dolog az amnesztia, de előbb egy kicsit akasztunk”. Miután ezt a vállalást 1849 októberében nagyjából teljesítették, enyhülhetett a győztes ellenforradalmi hatalom szorítása.

1852-ben a császári hadvezetés elrendelte, hogy a besorozott honvédekkel szemben nem használható a pejoratív „ex-honvéd” elnevezés, s a múltjukat sem szabad felhánytorgatni. Majd újabb lépés következett: a besorozottakat különböző összegekért (általában 500 forintért, hozzávetőlegesen öt jó ló árán) meg lehetett váltani. Megkezdődött a kényszerbesorozottak szabadságolása.⁶³

Az intézkedésnek egyaránt voltak pénzügyi és fegyelmi in-

dítóokai. A megváltási összeg kapóra jött az államkincstárnak; a hadsereg rendjének pedig jót tett a demokratikusnak tartott elemek eltávolítása. Az arisztokrata vagy az előkelőbb, tehetősebb származású honvédtisztek – mivel otthonról jelentős anyagi támogatást kaphattak – életvitelükkel is lazíthatták a cs. kir. hadsereg merev elrendezését. Hermann Róbert szerint csak ez utóbbiaknak állt módjukban a megváltási összeget kifizetni, a szegényebb rétegek fiai kénytelenek voltak leszolgálni a nyolc esztendő. Kérdés, hogy a mi honvédeink esetében megállja-e a helyét ez az állítás.

Legkorábban, 1850-ben szabadult a császári hadsereg kötelékéből Podmaniczky Frigyes báró (akinek érdekében még a szász uralkodó is szót emelt) és Vajda János (miután „békeben” volt, „jól viselte” magát, „kegyelem-okmány folytán” elbocsáttatott).⁶⁴ Garzó Imre ezredéhez két év elteltével jutott el a hír, hogy „...miután az egyetemes katonai kötelezettség alapján” sorozták be őket, számukra is biztosítják a megváltás lehetőségét. Ettől fogva kezdett fogyatkozni a besorozottak száma a körzetükben is. Mire Garzó elbocsátó rendelete megérkezett Firenzébe, némileg változtak a körülmények. Az történt ugyanis, hogy a korábban szabadult volt honvédtisztek – kihasználva az alkalmat, hogy világot láthatnak – immár civilben meg-megálltak az észak-itáliai városokban. Ez nem lett volna baj, csakhogy „... a megengedett polgári öltözet burokja alatt olasz ismeretséget kötöttek, azokat nyilvános helyeken barátkozással hirdették és megpecsételték”. Ez már a fekete-sárga hadvezetésnek is sok volt, minek következtében a később elbocsátottak nem mehettek szabadon a maguk útján, hanem kény-

telenek voltak katonai menetoszloppal, megszabott menetrend szerint tenni meg az utat Bécsig, illetve Pestig.

Egy alkalommal nem kisebb személy, mint II. Miksa (1811–1864), a majdani magyar királyné, Erzsébet atyja látogatta meg Innsbruckban azt az ezredet, ahol Hetvényi-Simstich István szolgált. Felfigyelt emlékiratírónk zenekarának ügyességére, őt magát is dicséretével tüntette ki. „Amint a főherceg elment – írja visszaemlékezésében –, az ezredes visszajött, egyenesen hozzám és kérdezte tőlem, akarok-e szabadságra menni”. Igenlő feleletére az ezredes – „hű szolgálataiért” – szabadságra bocsátotta.⁶⁵ Azonban mindkét leszerelésnek volt bizonyos előtörténete.

Elbocsátása előtt Garzó Imrének a századparancsnok ajánlotta, hogy – tekintettel tisztességes szolgálataira – mérnöki gyakorlatról adnának bizonyítványt (eltusolandó a büntető jellegű szolgálat priusz-volta). „Azonban ez az ajánlat egyszerre fölkelte bennem a szunnyadó honvédet: [...] kitérőleg, de valósággal nem ellenkezően válaszoltam, hogy olyan félrevonult életet fogok otthon folytatni, amelynél hasonló bizonyítvány egyáltalán céltalan volna.”⁶⁶ Hetvényi-Simstich István Nagyváradra mehetett volna tanítónak a katonai nevelőintézetbe. De a vágy – hazamenni! – erősebb volt benne. 1852. május második felében hagyta el a tiroli fővárost, „... a város szélén az ezredes lóháton megállt, s az egész csapatnak egyenként kellett előtte elmenni, s mindegyikkel kezét fogott”.⁶⁷ Garzó Imre 1849. november 29-én érkezett Firenzébe, 1851. július 25-én hagyta el a várost: „Megválnom semmitől sem volt nehéz, sőt mihelyt föloldódott a lánc, mely visszatartott, teljes erővel

Hetvényi-Simstich István (1827–1904)

vonzattam hazafelé, mint az elbocsátott testet viszi a nehézke-
dés a föld felé”. Pesten, amikor a császári katonai egyenruhát

Hetvényi-Simstich István sírja a soproni evangélikus temetőben

levetette, reá nézve tulajdonképpen akkor ért véget a „szabad-
ságharc regéje”.⁶⁸

„Sokra sír, sokra vak börtön borúl,
Kik élünk: járunk búsan, szótlanul;
Van aki felkél és sírván, megyen
Uj hont keresni túl a tengeren.”

(Tompa Mihály: A gólyához. 1850.)

Jegyzetek

¹ Kossuth Lajos összes munkái XIII. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I. (a továbbiakban: KLÖM XIII/I.). Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest, 1952. 52.

² Uo. 383.

³ Uo. XIII/II. 1953. 300.

⁴ Uo. 653.

⁵ Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben.* Pest, 1872. III. 123.

⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL), 1849. H. 31. Közlekedési Minisztérium elnöki iratai 937., 940–942. sz.

⁷ Uo. 884. sz.

⁸ Uo. 921. sz.

⁹ Uo. 843. sz.

¹⁰ KLÖM XIII/II. 298.

¹¹ Uo. 372–373. Söll Witalis (1825–1849) a tiroli vadászcsapat szervezője, 1849. január 30-án végezték ki; Ivánka Imre (1818–1896) honvéd ezredes, hadikövetként fogták el 1848. október 26-án; Batthyány Lajos grófot (1807–1849) a sikertelen követségből visszatérőben, 1849. január 8-án tartóztatták le Pesten.

¹² KLÖM XIII/II. 830.; Görgey Artúr: *Életem és működésem.* Budapest, 1988. II. 16.

- ¹³MOL H 31. 945. sz.; F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Budapest, 1987. 475.
- ¹⁴MOL H 31. 890. sz.
- ¹⁵Uo. 970. sz. Vö.: Varsányi Péter István: A Szemere-kormány közmunka- és közlekedésügyi minisztere (1849. május–augusztus). In Molnár András (szerk.): *Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849*. Zalaegerszeg, 1990. 255–278. /Zalai Gyűjtemény 30./
- ¹⁶Csongrád Megyei Levéltár, Szentesi Fiókleveztár. Közgyűlési jegyzőkönyvek 763/1849. júl. 19. szám.
- ¹⁷Uo. 543/1849. sz.
- ¹⁸Csongrád Megyei Levéltár, Hódmezővásárhelyi Fiókleveztár, Tanácsi jegyzőkönyvek 1848–1849. sz. n.
- ¹⁹Uo.; Varsányi Péter István: A város lakói a polgári forradalom és a szabadságharc idején. In Szabó Ferenc (főszerk.): *Hódmezővásárhely története*. II/1. Hódmezővásárhely, 1993. 55–56.
- ²⁰KLÖM XIII/II. 844.
- ²¹A kérdéshez lásd: Kovács László: *Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje*. Budapest, 2003.; Vadász Sándor (szerk.): *Az 1849-es cári intervenció Magyarországon*. Budapest, 2001.
- ²²Vajda János: Egy besorozott naplójából. In Tóth Gyula (szerk.): *Küzdelem, bukás, megtorlás*. 2. Budapest, 1978. 144–150.; Podmaniczky Frigyes: Huszárból cserepár. Uo. 151–164.; Garzó Imre: *Életem és abból merített gondolatok*. Sajtó alá rend.: Blazovich László és Varsányi Péter István. Budapest, 1978.; Hetvényi István emlékirata. Részletek egy 1848-as honvéd visszaemlékezéséből. Közzé teszi: Varsányi Péter István. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 3. sz. 468–489.

- ²³Garzó i. m. 96. Garzó életéhez és működéséhez: Varsányi Péter István: Garzó Imre. Előszó a Garzó Imre: *Életem és abból merített gondolatok* című könyvhöz. Budapest, 1978. 5–25.
- ²⁴Hetvényi i. m. 483. Vö. Varsányi Péter István: Gondolatok a „hátrányos sorsú” emlékiratokról. *Új Írás*, 1984. 9. sz. 48–51.
- ²⁵Vajda i. m. 150.
- ²⁶Hetvényi i. m. 484.
- ²⁷Uo. 485.
- ²⁸Garzó i. m. 103.
- ²⁹Uo. 97.
- ³⁰Vajda i. m. 144.
- ³¹Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001. 408.
- ³²Garzó i. m. 98.
- ³³Podmaniczky i. m. 160.
- ³⁴A kettős névhasználat magyarázatra szorul. Szerzőnk 1848–49 harcait Simstich István néven küzdötte végig, 1849 augusztusában is ezzel a névvel állították a katonaoorvos elé, s bizonyult alkalmasnak. Gondolva egyet, most már Hetvényi Istvánként ment újra a sorozóbizottság elé, de nem volt menekvés, így is tauglichnak minősült. Az utóbbi nevet hivatalosan 1871-ben vette fel.
- ³⁵Podmaniczky i. m. 157. és 162–163.

³⁶Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49*. Budapest, 1983.

³⁷Szabó Ferenc: *Közigazgatás és várospolitikai (1849-1872)*. In Szabó (főszerk.) i. m. 91-92.

³⁸Vajda i. m. 145.

³⁹Hetvényi i. m. 485-486.

⁴⁰Podmaniczky i. m. 158.

⁴¹Uo. 159.

⁴²Garzó i. m. 106-107.

⁴³Arany János: *Rendületlenül*. 1860.

⁴⁴Uo. 99.

⁴⁵Podmaniczky i. m. 161-162.

⁴⁶Vajda i. m. 148.

⁴⁷Garzó i. m. 104.

⁴⁸Vajda i. m. 149.

⁴⁹Lk 7:6. A százados szolgáljáról.

⁵⁰Vajda i. m. 149.

⁵¹Garzó i. m. 102-103.

⁵²Uo. 118. (A kiemelés tőlem - V. P. I.)

⁵³Uo. 122.

- ⁵⁴Uo. 132.
- ⁵⁵Uo. 150.
- ⁵⁶Garzó i. m. 110.
- ⁵⁷Uo. 131.
- ⁵⁸Uo. 135–136. (A kiemelés tőlem – V. P. I.)
- ⁵⁹Firenze története, A fejedelem és az Értekezések.
- ⁶⁰Fr. Guicciardini: *Itália története*. C. Botta: *Az amerikai háború története*. A. Lamartine: *Girondiak története*. L-A. Thiers: *A konzulság és a császárság története*.
- ⁶¹D'Orsi: *Az egyház történetéről*.
- ⁶²Garzó Imre: Emlékezés florenczi napjaimra. *Koszorú*, 1865. 16. sz.
- ⁶³Bona i. m. 62–63.; Hermann i. m. 408.
- ⁶⁴Vajda i. m. 150.
- ⁶⁵Hetvényi i. m. 489.
- ⁶⁶Garzó 1978. 135.
- ⁶⁷Hetvényi i. m. 489.
- ⁶⁸Garzó 1978. 136. és 141.

Katona Attila
**Hátrányos helyzet vagy kölcsönös
függőség?**

**A főispán és egy helyi sajtócézár viszonya Vas
vármegyében a századelőn**

A hátrányos helyzet, a depriváció eredendően a jótól való megfosztást jelenti, olyan tényezők összességét, amelyek megnehezítik az ember számára a méltóságteljes életet. A jelenségnek lehetnek biológiai, demográfiai, társadalmi és egyéni-pszichés okai is. A hátrányos helyzetnek természetesen létezik egy tágabb értelmezési kerete, lehetősége is – a későbbiekben ilyen kontextusban használom a kifejezést – tudniillik jelentheti azt a valós vagy vélt lelki állapotot, amikor az ember önmagát hátrányos helyzetűnek látja, illetve láttatja. Gyakori hangoztatása alapvetően taktikai okokból történik, hogy így lehessen a tényleges előnyt tartósítani, illetve a konkurensokat háttérbe szorítani.

A 19–20. század fordulós Magyarország vidéki lapjainak finanszírozási problémájába kíván bepillantani a médiatörténeti esettanulmány. Nagyon kevés ilyen jellegű írás látott napvilágot, aminek kézenfekvő a magyarázata.¹ Az anyagi kérdések a korszakban nem tartoztak a nyilvánosságra, nem képezték disputák tárgyát, különösen igaz ez a szerény példányszámban megjelenő vidéki lapokra. A materiális jellegű problémákat a színpalak mögött illett rendezni. A finanszírozás kérdése tabu volt, a függetlenség tabuja. Persze akadtak jól értesültek, de információjukat inkább ultima rationak szánták egy-egy lehetséges személyeskedő vitában. Az sem lényegtelen, hogy a lapok előállításában kis nyomdai és kiadócégek vettek részt, amelyek iratkezelése esetleges volt, s így nem csoda, hogy csak elvétve maradtak fenn ezzel kapcsolatos írásos dokumentumok. A későbbi újságírói reminiszcenciák sem foglalkoztak ezzel a látszólag periférikus kérdéssel, annál is inkább, mert ez mindvégig a laptulajdonos feladata maradt.²

A modern korban a sajtó és a hatalom viszonya mindig problematikus, ugyanis ez a természetes állapota, ha nem így van, akkor valamelyik oldal nem mond igazat. Ez természetesen igaz a dualizmus időszakára is, arra a korszakra, ami a magyar sajtótörténetben – nem alaptalanul – a „klasszikus sajtószabadság” koraként rögzült. A 19–20. század fordulóján három lényeges dolog történt, ami megváltoztatta a sajtó, a megyei hatalom és a társadalom addig kialakult viszonyát. Az első, az elitcserével járó 1905–1906-os politikai válság, ami nemcsak a felsőkormányzati szférában, de a vármegyében is éreztette hatását. Az új politikai kurzus értelemszerűen másként kívánta

a sajtót kezelni, mi több, a Fejérváry-kormány hiányzó legitimitását ennek segítségével kívánta pótolni. A nemzeti kabinet aztán visszatért a régi ösvényre, de értelemszerűen más lapokat favorizált, mint elődei.³

Természetesen az országos politikai földrengések nem kímélték Vas vármegyét sem, legfeljebb a hatások tűntek enyhébbeknek. Az 1906-os választás és az áprilisi kormányalakítás után az addigi alispán, most már alkotmánypárti Bezerédj István került a főispáni posztra, 1906. április 21-től lett a vármegye első számú embere, és maradt is a „ciklus végéig”, 1910-ig.⁴ Átrendeződtek a politikai erőviszonyok is a törvényhatóságnál, bár új, markáns arcok nem tűntek fel, inkább az addigi szereplők színeváltozása folyt.⁵ A főispán – amíg tudott – maga is „municipiózus pontossággal” ügyelt a koalíciós érdekek és erőegyensúly megyei fenntartására, különösen a személyzeti politikában. Az apparátus összetételénél pedig azt az elvet vallotta, hogy „határozottan kívánatosnak tartom, hogy a régi tisztikar, mely különösen magasabb állásokban – kipróbált megbízható és szorgalmas férfiakból áll, nagyobb változás nélkül helyén maradjon.”⁶ A másik váltás az újságírói szerepfelfogásban következett be. Nemcsak szakszerűsödött a műfaj, de erősödött a politikától való elhatárolódó, távolságtartó magatartás is. A lapok nem pártlapok kívántak lenni, hanem politikai napilapok, amelyekben legtöbbször rejtve maradt az elkötelezettség kinyilatkoztatása, ezzel növekedett az újságírók mozgási szabadsága. Nem párt tollnokok és propagandisták akartak lenni, hanem független kritikusok. A profi zsurnaliszták új nemzedéke lépett színre, új értékekkel, ideálokkal.⁷ Ez a trend csak megerősítette a helyi

Bezerédj István Vas vármegye főispánja (1906–1910)

lapok vállaltan más, a központi, fővárosi sajtóhoz viszonyított eltérő identitását és céljait.⁸ A vidéki sajtó és újságírás kül-

detéstudatát így fogalmazta meg a *Vasvármegye* 1909-es vezércikkében: „Ma az ujság nemcsak az események közvetítője a közönség tudatához, hanem életszükséglete az olvasónak. Az ujság az ő közvetlen hangján beleviszi a közönséget a fejlődő tudományba, a felvilágosodásba, s a mai élet minden mozzanata: a politika, az irodalom, a közgazdaság, a közigazgatás, és a társadalom minden egyéb jelensége, életnyilvánulása a sajtó szárnyán megy át a köztudatba, minden az ujságon keresztül keresi a maga gyakorlati érvényesülésének biztosítékait, a sajtó teszi őket frissé, vérdussá, sajtó nélkül vérszegénységbe esnének valamennyien.”⁹ Nagy újdonságot jelentett a századfordulós Szombathelyen a helyi (valójában fővárosban készült) bulvárlapok megjelenése, nyers stílusa. A hagyományos, komoly lapok pártszimpatizáns újságírói egyből úgy érezték, hátrányos helyzetbe kerültek, új ellenségeik a populáris, olcsó stílust megjelenítő bulvár tollnokok lettek. A profi zurnaliszták száma igaz itt még szerény volt, féltucatnyi, így továbbra is komoly szerepet kaptak a gyakorlott amatőrök és a lelkes önkéntesek.¹⁰ Mindenesetre ekkor még inkább megerősödött, tudatosodott a helyi újságírókban a vidéki „másság” gondolata, a budapesti társaikkal szembeni versenyhátrány.

A harmadik változás a fogyasztói oldalon jelent meg. Lényegesen megnőtt az olvasóközönség száma, és mivel korszerűsödött a lapok előállítási technikája, a sajtó komoly üzleti vállalkozás lett.¹¹ Erősödött helyi szinten is a hírlapok és a fővárosi újságok közti verseny, érvényesültek a brutális piaci szabályok. A hírfogyasztók gyors, igényes vagy színvonalatlan kiszolgálása lett a cél. A helyben készült sajtó hangadói gyakran érveltek

A Vasvármegye címoldala

amellett, hogy a hírgyorsaságot tekintve fél nappal megelőzik az országos orgánumokat.¹² Az előfizetők és reklámozók folyamatos megnyerésére és újabb támogatások, szubvenciók megszerzésére törekedtek a laptulajdonosok. Professzionizálódott a média világa.

A sajtó a vasi megyeszékhelyen is számottevő üzleti vállalkozás lett, ez rányomta bélyegét a lapok szerkesztésére. Ennek az új vonulatnak a megjelenítője lett az 1901. szeptember 18-ától induló *Szombathelyi Friss Ujság*. A bulvárlap vezető hírei (és rajzai) a fővárosból származtak. A rövid – sok esetben szenzációs – híreiben elsősorban a mindennapi élet árnyoldala-ira (gyilkosságok, családi botrányok) fókuszált, de a politikai információk is hasonló tálalásban jelentek meg. A város és a vármegye legfontosabb eseményei csak a 3–4. oldalon jelentek meg, ott is egyszerű, lakonikus tálalásban.¹³

Az 1905-os választások nemcsak az országos politikában, de a megyei média világában is fordulatot eredményezett. A szabadelvű párt szócsövének számító nagyhagyományú *Vasvármegye* főszerkesztője, Kővári Kaffer Béla lemondott. A lap az addigi segédszerkesztő, újságíró Lingauer Albin kezébe került.¹⁴ A tulajdonosváltás politikai fordulattal is párosult, bár megmaradt 67-es liberálisnak, „ízléses” ellenzéki lett, ugyanakkor pártpolitikai ügyekben visszafogottabbá, tartózkodóbbá vált.¹⁵ Aztán hozzálátott nemcsak a Dunántúl, hanem az ország egyik legerősebb vidéki napilap birodalmának a kiépítéséhez.¹⁶

Az említett időszakban 1905–1910 között 34-41 újság jelent meg a vármegyében, ezek közül a legtöbb – 16-20 – természetesen Szombathelyen, a politikai lapok száma 5 volt.¹⁷ A járási

Lingauer Albin, a *Vasvármegye* főszerkesztő laptulajdonosa

székhelyeken napvilágot látó nyolc magyar nyelvű hetilap össz-

példányszáma (3180 darab) sem haladta meg a *Vasvármegye* napi lapszám mennyiségét.¹⁸

A politikai lap feliratot a fejlécén – a *Vasvármegye*, a *Szombathelyi Friss Ujság*, *Vasmegyei Napló*, *Vasmegyei Független Hírlap*, a *Vasmegyei Hírlap* és a hetilapként megjelenő *Szombathelyi Ujság* viselte. Pártszimpátiájukat, preferenciájukat általában nem tüntették fel, de ez nem volt titok sem a közigazgatás irányítóinak, sem az olvasóknak.²⁰ Befolyásuk a közhangulatra eltérőnek mutatkozott, ezért hárult fontos feladat a főispánra a lapok diszkrét korrigálása érdekében. Persze a viszony kölcsönösnek tűnt, a kívánt ízléses politikai támogatásért anyagi ellenszolgáltatás járt, amivel a lapok olajozottabban működhettek. A korszakban a lapok bevételei három nagy csoportra oszthatóak. Egyrészt az eladott lapszámok után befolyó összegre, másrészt a reklám és hirdetési bevételekre, valamint a sokféle alakzatban megjelenő állami támogatásra.

Az előfizetők jelentették a megbízható pénzügyi alapot, ha volt az újságnak kolportázsa – azaz utcai árusítási engedélye –, akkor az itt eladott példányokkal tovább szaporították a bevételt. A közhangulatot alapjaiban alakító krajcáros lapok (pl. *Szombathelyi Friss Ujság*, *Vasmegyei Napló*, *Vasmegyei Függetlenségi Hírlap*) szinte csak utcai terjesztéssel kerültek az olvasóközönség kezébe, a tízes évekre több mint háromezer példányt adtak el ilyen módon a húszezres megyeszékhelyen, ami az olvasótábor széles körére utal.²¹ Hogy pontosan hány példányban találtak gazdára a lapok, azt nem közölték. Jellemző, hogy 1906-ban a szombathelyi polgármester Brenner Tóbiás

6.1. táblázat Szombathelyi politikai lapok példányszámai a századfordulón¹⁹

1906	800	1500	500	800	-	-
1910	-	200-2400	1200-1500	900-1000	400-7000	-
1911	4000	3500	3600	1000	1000	600

Vasvármegye
 Vas megyei Független Hírlap
 Vas megyei Napló – Szombathelyi Friss Ujság
 Szombathelyi Ujság
 Vas megyei Hírlap 1457-től
 Volksfreund társadalmi hetilap

sem tudott erről pontos számadatokkal szolgálni Bezerédj István főispánnak.²²

Az előfizetések díjait természetesen feltüntették az egyes példányokon, a gondot, a bevételek tényleges nagysága jelenti, tudniillik nem tudjuk, mennyi is lehetett a tényleges előfizetők száma.²³ A szombathelyi polgármester korábban említett bizalmas jelentése szerint a *Vasvármegyét* 1906-ban nyolcszáz példányban adták ki, öt évvel később 1911-ben, már négyezerben. A növekedés ötszörös, így a haszon is jelentősen gyarapodhatott, hogy e mögött milyen tényezők húzódtak meg, az még újabb kutatást igényel. A számok nyelvére lefordítva, az előfizetésekből származó bevétel 19200 és 96000 korona között mozoghatott. Ha azt feltételezzük, hogy minden megjelenő példány elkelt, ami nyilván túlzás, arról nem is szólva, hogy léteztek előfizetési kedvezmények is.²⁴

Mindenesetre az ellenzéki lap, a *Vas megyei Hírlap* büszkén hirdette függetlensége és hitelessége védelmében, hogy nem kap támogatást és csak az olvasók tartják el. Az előfizető és reklámozó hátralékosait éppen ezért az alábbi felszólítással kérte a mellékelt csekk befizetésére a főszerkesztő: „A közönség tartja fenn a *Vas megyei Hírlapot* mely máshonnan segítséget nem kér, nem kap épp ezért felettébb fontos, hogy hátralékosai kötelezettségének megfeleljenek.”²⁵

Persze volt ennél trükkösebb formája is a bevétel biztosításának. Bezerédj István főispán 1909-ben pl. az alábbiakat írta a hetente kétszer, csütörtökön 8, illetve vasárnap 14 oldalon megjelenő Geszner Imre²⁶ szerkesztette 48-as függetlenségi, de ellenzéki *Vas megyei Hírlapról*. „A lapot nyomják 7-8000

Geszner Imre, a Vas megyei Napló főszerkesztője

példányba, előfizetője azonban már tudniillik olyan, aki fizet: semmi esetre sincs 400-nál több. A lapot küldik boldognak bol-

dogtalannak megrendelés nélkül is, és aki elfelejti visszaküldeni, azt a szerkesztő-kiadó beperli az előfizetési díjért. A kiadó állítólag az ekképpen keresett perköltségekből él meg, mert a lap egyéb jövedelmeit megeszi a nyomda. Ezenkívül a szerkesztő ingyen vállalkozik becsületsértési perekben a panaszos képviselőjére, azért, hogy a marasztaló ítélet kimondása esetén az ítéletbe belevétethesse, hogy a vádlott tartozik az ítéletet saját költségén a panaszos képviselőjének, dr. Geszner Imre ügyvédjelöltnek lapjában a *Vas megyei Hírlap*ban közzétételre.”²⁷ A másik részt a reklámbevételek jelentették, amelyek becsült értékéről kevés fogalmunk van.²⁸ Az kétségtelen, hogy ekkoriban található a legnagyobb reklámfelület a szombathelyi lapokban. A *Vas megyei Hírlap* vasárnapi számának felét (6 oldal), a hétköznapi számának (csütörtök) a harmadát tették ki (három és fél oldal), hasonló arányok láthatóak a Vasvármegyében is. A reklámbevétel egyik sajátos formája volt a Nyílt tér rovat, itt soronként 40 fillért kellett fizetni a közlemény feladójának.²⁹ Adat is csak arra van, hogy a helyi módos zsidóság a legnagyobb hirdető.³⁰

A kiadási oldalról viszont annyit tudunk, hogy a *Vasvármegye* laptulajdonosának, Lingauer Albinnak az állítása szerint 1908-ban a rezsiköltség 40-50 ezer koronát tett ki, azaz nagyjából a két összeg – az előfizetésekből befolyó és a kiadási tételek – ha ügyesen gazdálkodott, fedték egymást. A többi nyilván a profit.³¹ Ahol kisebb az előfizetők köre, ott a reklámbevételeknek vélhetően nagyobb szerep jutott, ahol nem alkalmaztak hivatásos zsurnalisztákat, az alacsony rezsiköltséggel hidalták át a pénzügyi nehézségeket. Profitszerzésre csak an-

nál a lapnál adatott lehetőség, amelyiknél az eladott példányok száma legalább kétezer fölé emelkedett. Ez egyben garantálta is a markáns, bátor politikai hangvételt. A bevételek harmadik csoportját az állami támogatások képezték, ezekkel valójában csak stabilizálni lehetett a gazdasági vállalkozást, és biztonságosabbá tenni a működést. Az állami segítyezések, támogatások direkt és indirekt formája még az Andrássy-kormány időszakában alakult ki.³² A miniszterelnökségi sajtóosztály a hátrányos helyzetű vidéki sajtó megsegítésének a „cégére alatt” nyújtott pénzügyi támogatást egyes orgánumoknak.³³ Természetesen nem nyíltan, mert ez nem számított volna erénynek. Jellemző dolog, hogy a támogatások mértékéről még Szombathely polgármestere sem tudott – hivatalosan – biztosat mondani.³⁴ Sőt néha egyes lapszerkesztők is úgy tettek, mintha a másik lap nem kapna támogatást (ámbátor az sem kizárt, hogy itt inkább taktikáztak és egyszerűbbnek tűnt vaknak és naivnak tettetniük magukat³⁵). Ezzel párhuzamosan a kormányzati sajtóirányítók kiépítették azt a szisztémát is, hogy a „hitelesebb” tájékoztatás végett a kabinethez közelálló országos lapok példányait ingyenesen jutatták el meghatározó egyesületekhez és véleményt formáló helyi személyekhez. A névsor összeállítása természetesen a főispánok feladata volt.³⁶

A megyei sajtót támogató összegek nem tűntek nagynak. Vas vármegyében pl. 1909-ben ilyen célra összesen 7-9 ezer korona fordított, 1908-ban pedig csak 2750. (Az előző összeg akkora, mint a néppárti *Szombathelyi Ujság* hetilap éves előfizetési bevétele. Ráadásul ezekhez negyedévi bontásban jutottak hozzá a laptulajdonosok. Igaz, akadtak kivételek is, amikor

egy főszerkesztő előre megkaphatta a félévi szubvenciót, vagy nyilván a felduzzadt nyomdahátralékai miatt egyszeri pénzügyi támogatáshoz juthatott a lap.³⁷⁾ A kérdés éppen ezért mindig úgy fogalmazódott meg, hogy kik is legyenek a „segélyezettek”. Ennek eldöntése a kormányzat helyi emberének, a főispánnak a kiemelt feladatköre volt. Az ő ügyességét dicsérte a kevéske pénz hatékony áramoltatása, a területi, a párt- és nemzetpolitikai érdekek hatásos érvényesítése. Ugyanakkor ügyelni kellett a hatásmechanizmusra is, ne okozzon gondot az olvasóközönség elpártolása.³⁸⁾ A szerény összeggel nem lehetett egy-egy lap politikai irányvonalát megváltoztatni, de ilyet nem akart sem a hatalom, sem a tulajdonos. (A fokozatos átmenetet szerették, mert ha a célközönség „szimatot” kap, akkor otthagyják a lapot az olvasók, s így mindenki rosszul jár.) A szétosztott jelentéktelen nagyságú állami szubvenciók a vidék vidékén a hetilapok esetében nagyjából fedezte a nyomdaköltségeket (*Muraszombat* – 1200 korona, *Oberwarter Sonntagszeitung* – 600 korona), többre és másra nem tellett belőle.³⁹⁾ Hogy a központi kormányzat milyen szisztéma alapján osztotta el, és főleg mennyit, arról nem szólt a fáma. Az Ábrányi Kornél vezette miniszterelnöki sajtóosztály tevékenységét jótékony politikai homály fedte. Pl. a kormány tevékenységéről szóló 1910-es jelentésben az olvasható, hogy „A sajtóosztály működése az előző évi jelentésekben vázolt keretekben mozgott.”⁴⁰⁾ Aztán ha megnézzük az előző évit, akkor pedig az, hogy „A sajtóosztály működése az előző évi jelentésekben vázolt keretekben mozgott.”⁴¹⁾ Szóval ez volt az a terület, ami nem tartozott a nagyérdeműre.

A sajtóosztálytól kapott direkt pénzügyi segélyezésnél néha

fontosabbnak tűnt, az indirekt juttatás. Ez a sajtó szolgálainak járó kedvezményes, vagy ingyenes vasúti igazolvány, az ún. államvasúti átalányt jelentette. A kereskedelmi minisztériumtól kapott presztízs értékű szabadjegyeket természetesen a törvényhatóság első számú vezetőjének javallatára osztották ki. Az ezt dokumentáló listából jól érzékelhető a főispáni politikai kegyosztás sajátos formája, ezzel a lehetőséggel csak nőtt a helyi elit körében tekintélye és súlya.⁴² 1903 után a kereskedelmi miniszter rendelete lehetővé tette a szerkesztőségek számára, hogy az este nyolc és reggel hat óra közti telefonbeszélgetéseket fél áron bonyolítsák le.⁴³ A sajtó közvetett segélyezésének gyakorlata „a több mint kormányváltás” után is megmaradt, ezt bizonyítja az 1910. december 10-i kormány intenció is.⁴⁴

Ennél jóval fontosabbnak tűnt az állami megrendelések rendszere, itt nem egyszerűen csak a sajtóközleményekre gondolunk, esetleges hirdetésre, hanem a vállalkozás legsérülékenyebb pontjára, a nyomdai költségekre. Tudniillik a korszakban ez a két dolog külön működött, így a nyomdai cégek (leggyakrabban titkos) kartelekbe tömörülve a kis- és középvárosokban kezükben tartották laptulajdonosok kiadókat, illetve mindez fordítva is történhetett, mert egy kormányhoz közeli lap jelentős megrendeléseket tudott szerezni nyomdája számára, s így lehetett a lapot anyagilag életben tartani. 1903-ban, pl. Reiszig Ede főispán közbenjárására a kormánypárti Vasvárme gyét nyomtató Bertalanffy-féle nyomda 30 ezer korona értékű államvasúti munkát kapott.⁴⁵ Vagy 1910-ben a választás évében maga Bezerédj István főispán is úgy vélte, hogy mindegy hogyan alakul a közhangulat, az eddigi főtámogatott *Vasme-*

gyei Napló nem fordíthat háttal, mert 10 ezer korona értékű állami szállítással rendelkeznek, amelyek elvesztését nem meri megkockáztatni.⁴⁶

A lapkiadás mint vállalkozás ezen a ponton volt a legsebezhetőbb, ezt jól mutatja a *Vasvármegye* esete is. 1907-ben a helyi nyomdák titkos kartellbe tömörülve 8 ezer koronával megemelték a nyomdai előállítási költségeket.⁴⁷ Lingauer Albin a *Vasvármegye* szerkesztője és laptulajdonosa, hogy ezt kivédje, maga gründolt nyomdavállalatot Vasvármegyei nyomdaiadó néven 1907 májusában. Ez a sikeres vállalkozás az 1910-es évekre piacvezető lett Szombathelyen. Az 1909-es helyi nyomdákrol készült kimutatás jól érzékelteti a kialakult erőviszonyokat. Az alkalmazottak több mint harmada nála dolgozott.

Lingauer Albin ezzel a döntéssel nemcsak függetleníteni tudta magát a nyomdák „zsarolásától”, hanem erősítette lapjának piaci pozícióit is, ami azzal járt, hogy több profi zsrnalisztát alkalmazhatott tisztes éves minimum 2400 koronás fix fizetéssel, egyben növelhette a megyei és a fővárosi tudósítók, valamint az alkalmazottak számát, így kelve versenyre még az országos lapokkal is.⁴⁹

A sikeres piaci helyzet következtében megnőtt a politikai nyomásgyakorló képessége, és javult az alkupoziója. Ki is használta ezt, ellenzékiisége miatt a korábbi négyezer forintos éves szubvencióját negyedére csökkentette a nemzeti kormányzat helyi embere, az alkotmánypárti főispán, Bezerédj István. 1908-ban először mégsem a hátrányossá váló helyzet megszüntetését kérte, hanem a bevált gyakorlat folytatását: Méltóságos Főispán Úr! – írta Lingauer Albin – Talán nincs még egy sub-

Nyomda	Szedő		Nyomó		Segéd munkás	Összesen
	segéd	tanonc	segéd	tanonc		
Bertalanffy	2	-	1	1	2	6
Egyházmegyei	6	2	1	1	1	11
Gábrriel	5	1	1	1	1	9
Geist	3	-	2	1	3	9
Langer	-	1	-	1	-	2
Lőwy	-	-	-	1	-	1
Seiler Henrik Utóda	10	1	2	-	-	13
Vasvármegye	20	1	2	-	5	28
Összesen:	46	6	9	6	12	79

6.2. táblázat Az alkalmazottak száma a szombathelyi nyomdákbán (1909)⁴⁸

vencionált vidéki lap, amely oly keveset alkalmatlankodnék a sajtóirodánál mint a „Vasvármegye”. Negyedfél év óta egyetlen egy izben se kopogtattam nála. Míg más lapok folyton subvencióemelést kunyorálnak, addig én, mint Méltóságod tudja, nemcsak hogy nem kérvényeztem, hanem ellenkezőleg évek óta türelemmel várom a régi állapot visszaállítását és a rendelkezési alap pénzügyeinek jobbrafordulását.

Ezuttal se pénzt kérek, – folytatta – hanem munkát illetőleg támogatást az iránt, hogy egy munkát elnyerhessek.

A magyar királyi államvasutak az idén írták ki nyomtatványszállítási pályázatukat, amelyben vidéki nyomdák is pályázhatnak, [...]

Én is benyújtottam nyomdám a Vasvármegye nyomdavállalat részéről az ajánlatot és kértem, hogy a munkákból körülbelül évi 50.000 korona értékűt bízzanak rám. Mikor a MÁV. Igazgatóságánál ez ügyben eljártam, azzal biztattak, hogy könnyen megkaphatom a munkát, különösen, ha a miniszterelnökség sajtóirodája szót emel mellettem, lévén régi gyakorlat az, hogy bizonyos politikai tekintetekből a subvencionált nagyobb vidéki lapok nyomdái bizonyos jó akaratú előnyben részesítetnek. [...] Nem jogosulatlan fávort kérek.,⁵⁰ Nem jogtalan előnyt kért, hanem azt, ami természetesen volt a századelő Magyarországon, a kapcsolati tőkére alapozott, a versenytársakat megkerülő biztos állami megrendelést, amit lényegi jelenségnek tartottak a színlelt kapitalizmus világában.⁵¹

Miután az akció sikertelen maradt, változtatott a taktikáján és a helyi médiapiac végítélet napi hangulatát és tragikussá váló helyzetének hangoztatását zsarolással kötötte össze. Sze-

rinte a lappiacon kialakult versenyhelyzet miatt hátrányba került, mert „vélemény nélkül való sajtórabszolgáknak tartanak bennünket, akiknek a hatóságokkal szemben be van kötve a szája.”⁵² – írta. Az új, harsány krajcáros bulvárlapok elsősorban a kákán csomót kereső, fenegyerekeskedő *Vasmegyei Hírlap* „demokrata” és antidinasztikus radikalizmusával az elrontott ízlésű közönségére könnyen rátalál.⁵³ A másik, pártkötelékbe szerinte nem is tartozó bulvárlapnak a *Szombathelyi Friss Újságnak* – *Vasmegyei Naplónak* a sajtóiroda még szubvenciót is ad, szerinte ez a legszerencsétlenebb megoldás, sem a sajtó, sem a politika nem jár jól ilyen konstrukcióval. A lap, ekkor már nem az alkotmánypártnak volt a helyi szócsöve, hanem a koalíció másik ingó oszlopának a függetlenségi pártnak. Ezt vagy nem tudta, vagy úgy tett, mintha nem tudná Lingauer, épp ezért részesült a kormányzati segélyben.⁵⁴ Végül úgy összegezte mondandóját, hogy ezer koronás szubvencióért nem hajlandó vállalni a kialakult hátrányos helyzetet, a „lapnak nem szabad lekötnie magát és nem szabad mozgási szabadságában magát korlátoznia,”⁵⁵ vagy felemelik támogatását négyezer koronára vagy ő is harsányabb hangot fog megütni, igaz nem olyan útszélit, mint *Vasmegyei Hírlap*. „Kötött kezekkel, mindenféle politikai és közigazgatási tekintetek által befolyásoltatva nehéz az olyan lapokkal győzelmesen versenyezni, amely lapok a publikum szája íze szerint írhatnak. A versenyt károsodás nélkül kibírni csak úgy lehet, ha az ember megkapja a sajtóirodától a kellő mértékű anyagi támogatást,”⁵⁶ amely szerinte a lap rezsijének legalább 10-15 %-át kell, hogy fedezze. A szubvencióról való lemondással egy időben magasra emelte a sajtószá-

badság zászlaját is. „Ez a lemondás csupán annyit fog jelenteni, hogy nem engedem feszélyeztetni sem politikai se városi dolgokban azok által a szempontok által, amelyet most, mint félhivatalosnak, folyton szemeim előtt kellett tartani. Marad a lap 67-es irányu, liberális és demokratikus törekvésű ujság, mely mint pártonkívüli lap is egyetlen törvényként azt fogja szerkesztősége elé írni, hogy minden humanitárius mozgalomnak, minden jóra való közügynek szolgálatában el kell menni a végső határokig.”⁵⁷ Az állami subvenció teremtette öncenzúra és önkorlátozás alóli felszabadulás „lélekemelő” pillanata volt. Bezerédj főispán a megalázkodónak nem nevezhető levelet a következő megjegyzéssel továbbította a sajtóosztályhoz. „A magam részéről kiváló súlyt kell helyeznem arra, hogy a *Vasvármegye* a jövőben is szubvencionált lap maradjon, mely a helybeli és vármegyei sajtóorgánumok között az egyedüli napilap, mely megbízhatósága mérsékelt és komoly iránya és nagy elkötelezettsége mellett a kormány intenciójának a propagálására s a közvélemény helyes irányítására alkalmasnak mutatkozik.”⁵⁸ Az 1909-es esztendőben végül is megérkezett a kétezer koronás támogatás, csak azért ennyi, mert az utolsó negyedévit elvonták tőle, mivel erősödött ellenzéki hangja.

A szerkesztő úr azért nem várt a sajtóiroda csodájára, mert még ugyanabban az évben támadásba lendült a helyi médiapiacra. A bulvárstílus terjedésével szemben pénzügyi eszközökkel harcolt, a jó zsurnaliszta nivójú és agresszív irányánál fogva elsőrendű krajcáros lapot a *Vasmegyei Függetlenségi Hírlapot* a nyomdája révén 1909-ben felügyelete, ellenőrzése alá vonta.⁵⁹

1910 áprilisában a választások idején már újra 3200 koronás

támogatást zsebelhetett be a lapszerkesztő, igaz ezt követően már nem írt levelet az önkorlátozás visszaállításának ünnepélyes pillanatáról. A Munkapárt győzelme után aztán Lingauer Albin laptulajdonos ismét készített egy beadványt, amelyben mint nyomdatulajdonos egy 50 ezer koronás szállításra jelentette be az igényét, most a győztes oldalon nyújtatott be a kitartás számlája.⁶⁰

A *médiatörténeti kis history* jól illusztrálja, miként lehetett az erősebb helyzetű szereplőnek a hátrányos helyzet jel-szava alatt a veszélyessé váló piaci ellenfelek elől a támogatást ügyesen elvonni. Lingauer Albin szerkesztő-újságíró nagyszerűen ráérzett a lehetőségekre. Előbb színvonalas munkával fejlesztette a lapját, jelentős reklámozókat megnyerve, majd egyes lépéssel függetlenítette magát a helyi nyomdavállalatoktól. Mindeközben élvezte a változatos állami sajtótámogatás előnyeit, és nem átallott folytonos hátrányos helyzetére apelálni a bulvársajtó tollnokait hibáztatva a kialakult etikátlan helyzetért. S mikor látta, hogy meginog a központi koalíciós rezsim a zsarolás útjára lépett. A neki „járó” állami támogatást inkább visszautasította, amire egyébként anyagilag nem is volt rászorulva és keményebb feltételeket szabott a hatalom számára. Maga a főispán, Bezerédj István, aki amúgy sem tűnt konfrontatív politikusnak, látván a koalíciós-kormányzat agóniáját, inkább visszavonulót fűjt. Nem vágyott az országos politikába, továbbra is csak megyei politikus akart maradni. „Az úgynevezett magasabb politika olyan tér, ahol sohasem éreztem magam otthon.”⁶¹ – nyilatkozta. Másrészt jól ráérezett arra, hogy a közelgő választásokon a *Vasvármegye* elleni erőskezü,

határozott fellépésével csak rontaná a szétszéledő alkotmány-
párti társainak a választási esélyeit, miközben lerombolná in-
tegrációra hajlandó politikai nimbuszát. Tartózkodó gesztusát
a lapszerkesztő a politikai udvarlást kimerítő cikkében köszönte
meg – ki tudja ki lesz a következő kormányzat helyi vezetője.
„És ha már magunk politikai meggyőződéséből kifolyólag a leg-
őszintébben óhajtja is a mai kormánynak mielőbbi távozását és
a koalíciós korporációs rendszer mielőbbi eltűnését, ugyanolyan
őszinteséggel kívánnánk az ország érdekében is olyan alakulást,
amely Bezerédj István a főispáni méltóságra újra megnyerni ké-
pes lehetne.”⁶²

A koalíciós kormányzat „végnapjaiban” 1909–10 fordulóján
a szombathelyi „médiafronton” sajtóságos egyensúlyi helyzet
alakult ki. A gazdaságilag megerősödő és a közhangulatot de-
termináló *Vasvármegye* laptulajdonosa gyakran – igaz taktikai
okokból – sajkózott hátrányos helyzetével szemben, inkább a
kölcsönös függőség rendszere, az egymásrautaltság felismerése
alakult ki, ahol a hatalom korifeusai is belátták a helyi sajtóipiac
legerősebb lapja ellen támadni értelmetlenség és biztos bukás.
A sajtócézár sem a megsemmisítő vereségre törekedett, hanem
anyagi bázisának a „bebetonozására”, az előnyök tartósítására,
míg a hatalom birtokosai nemcsak a közelgő bukásukkal vol-
tak tisztában, hanem azzal is, hogy nem érdemes a pillanatnyi
országos pártpolitikai érdekeket feláldozni a vármegye oltárán.

Függelék

Szombathelyi politikai lapok a századfordulón⁶³

1906

- Vasvármegye
 - Főszerkesztő: Lingauer Albin
 - Laptulajdonos: Vasvármegyei Hirdetési és Hírlapvállalat
- Vasmegeyi Független Hírlap
 - Főszerkesztő: dr. Gyöngyössi Tivadar
 - Felelős szerkesztő: Tóth Dezső
 - Kiadó: Bertalanffy József nyomdatulajdonos
- Vasmegeyi Napló – Szombathelyi Friss Ujság
 - Felelős szerkesztő: Katona Imre
 - Laptulajdonos: Breitfeld Dezső
- Szombathelyi Ujság
 - Felelős szerkesztő: Pintér József
 - Kiadó: Egyházmegyei Nyomda
- Volksfreund társadalmi hetilap
 - Felelős szerkesztő - nyomdatulajdonos: Gábrriel Ágoston
- Tetsvériség szociáldemokrata lap

- Kiadó: Csizmadia József
- Laptulajdonos: Vasvármegyei Szociáldemokrata Párt

1911

- Vasvármegye
 - Szerkesztők: Lingauer Albin Halász József
 - Kiadó: Vasvármegye Nyomdavállalat
- Vasmegeyei Független Hírlap
 - Szerkesztő: Hevessy Jenő
 - Kiadó: u.a.
- Vasmegeyei Napló – Szombathelyi Friss Ujság
 - Szerkesztő: Breitfeld Dezső, Sümegi István
 - Kiadó: Seiler Henrik utóda és Breitfeld Dezső
- Szombathelyi Ujság
 - Felelős szerkesztő: Pintér József
 - Kiadó: Egyházmegyei Nyomda
- Vasmegeyei Hírlap 1907-től
 - Geszner Imre dr. Kőrösi Aladár dr.
 - Kiadó: Geszner Imre dr.

- Volksfreund társadalmi hetilap
 - Szerkesztő: Zimmermann Károly
 - Kiadó: Grauly Károly

Jegyzetek

¹Korábban a sajtótörténészek a lapok tartalmi kérdéseinek vizsgálatára helyezték a hangsúlyt, elsősorban a sajtószabadság korlátozása izgatta őket, és nem a vállalkozás gazdasági jellege, a finanszírozás nehézsége. A magyar sajtó történetét bemutatni hivatott, de félbe maradt akadémiai vállalkozás épp hogy csak megemlíti ilyen kérdéseket. Kosáry Domokos–Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/2. kötet. 1867–1892. Budapest, 1985.; Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Budapest, 1986. Elsősorban a rendszerváltás után kialakult honi médiapiac problémái mutattak rá a múltkutatás e hiátusára. Az utóbbi évek trendje a sajtótörténet helyett inkább a médiatörténeti megközelítést hozta előtérbe, amelyben szélesebb kontextusban tárgyalják a problémákat, nagyobb hangsúlyt helyezve a recepcióra, a hatásmechanizmusra, a technikai feltételek változására és a pénzügyi kérdésekre. Buzinkay Géza–Kókay György: *A magyar sajtó története*. I. A kezdetektől a fordulat évéig. Budapest, 2005. 152–188.; Briggs, Asa–Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. Budapest, 2004. 185–209.

²Csak a nagy sikereket vagy botránytörténeteket ismerhették meg a kortársak és az utódok. Lásd: A Légrády testvérek sztoriját vagy Miklós Andor Est konzernjének a kialakulását. Lengyel Géza: *Magyar újságmánások*. Budapest, 1963. 87. A könyvben jóval nagyobb teret kaptak a lapok írói (Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Rákosi Jenő), a tartalom mint a médiavállalkozás jellege. Pontosan ezért gondoltunk figyelemfelkeltőnek azt a pár a főispáni bizalmas irattárban fellelt dokumentumot a Vas Megyei Levéltárban, amely a politikai hatalom és a helyi sajtó bonyolult kapcsolatrendszerébe enged bepillantást. Hogy ez a megközelítés mennyire nem általános, azt jól mutatja, hogy a nemrég megjelent dualizmuskori regionális sajtótörténet egy nemzetiségi vidéken is csak utalásszerűen tárgyalja ezt a kardinális problémát. Simonyi Mária: *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Tóthfalu, 2003. A szerző alig taglalja

a kormányzati szubvenció nagyságát és azok valós súlyát, de homályban hagyja a laptulajdonosok pontos kilétét is. Simonyi i. m. 401–403.

³Az 1901-ben alapított *Szombathelyi Friss Ujság* például eredetileg szabadelvű párti napilap volt, de 1905-ben gróf Erdődy Gyula közbenjárására a darabont kormány szubvencionálta, aztán 1906-ban alkotmánypárti irányba orientálódott. Utóbb egyesült Breitfeld Dezső laptulajdonos és főszerkesztő krajcáros napilapjával, a *Vas megyei Levéltár* (továbbiakban: VaML) Vas vármegye főispáni elnöki iratok 55/1910. sz. Bár elkészült a jelzett időszak szombathelyi sajtótörténete, de forrásanyagát elsősorban maguk a lapok és a témában készült írások, valamint könyvek adták, és nem a még fellelhető főispáni iratanyagok. A szerző mindenekelőtt a megyeszékhely lappiacának a kialakulására koncentrált és nem a századforduló nagy átalakulásra. Murányi Péter: Szombathely sajtója a dualizmus idején. Bölcsészdoktori disszertáció. Szombathely, 1984. (Kézirat); Krajevsky Gizella–Takács Miklós: *Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777–1963.* Szombathely, 1964.

⁴Bezerédj István (Budapest, 1866 – Szombathely, 1943) államtudományi oklevelet szerzett a fővárosban, és 1888-ban lépett a törvényhatóság szolgálatába, 1900-tól Károlyi Antalt váltotta az alispáni székben. A koalíció válságának szele azonban megérintette pozícióját, 1909 februárjában azért került a 48-as függetlenségi kormánypárti sajtótámadások összűzébe, mert a vasvári dominikánusok egyik szlavofil, intrazigens tagját kiűntette. Az áprilisi kormányválságot követően a hosszú bizonytalanságot nehezen viselve 1909. június 22-én felmentését kérte, de miután a király újfent Wekerle Sándort bízta meg a kormányalakítással július 22-én visszavonta távozási szándékát. A főispán. = *Vasvármegye*, 1909. február 14. 1. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 1/1907. sz és 2/1910. sz. A főispán bucsuzik. *Vasvármegye*, 1910. január 4. 2–3.

⁵Sajnos a vasi törvényhatóság dualizmuskori politikatörténeti feldolgozása még nem készült el, így világos képünk ma sincs a helyi pártok és korifeusaik tényleges küzdelméről és szerepéről. Cikkék és írások is csak a választásokról jelentek meg, ezek azonban teljesen figyelmen kívül hagyják a

közte lévő időszak történéseit, ezért következtetések sekélyesek, felületesek. (Csák Zsófia: Egy kormánypárt látványos bukása. Az 1905-ös választás Vasvármegyében. *Vasi szemle*, 1990. 1. sz. 86–93.) Az 1907-es törvényhatósági bizottsági választásra készülve a főispán egy bizalmas körlevelet jutatott el a megyei apparátus reprezentánsainak, amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy a megyebizottsági tagok megválasztásánál a koalíciós pártok érdekeit össze kell hangolni. „Azt is meg kell jegyezniem – írta Bezerédj – hogy oly tekintélyes férfiaknak, akik választás alapján jelenleg is tagjai a törvényhatósági bizottságnak, s ott esetleg előkelő szerepet is töltenek be – a bizottságból való kimaradását pusztán azon okból, hogy kifejezetten nem léptek be egyik koalíciós pártba sem egyenesen károsnak és sajnálatosnak tartanám. Viszont veszélynek látnám, ha a törvényhatósági bizottságba választás útján olyan elemek is bekerülnének, akik a most annyira hangoztatott szocialisztikus jelszók cégére alatt tulajdonképpen a felforgatás eszméit hirdetik. A létező intézmények fokozatos kiépítése és javítása vagyis az alkotás munkája helyett inkább a rombolás hívei.” VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 56/1907. sz. A Vas megyei Függetlenségi párt újjáalakulása Batthyány Tivadar vezetésével történt meg 1906 szeptemberében. A megalakított párt elnöke: Radó Dénes és Gotthárd Sándor, alelnöke Németh Gyula lett, titkára Esső Imre, helyettes titkára Kiskos István, jegyzője Stadler Izidor és Weder Gyula. A Vas megyei Függetlenségi párt megalakulása. = *Vasvármegye*, 1906. szeptember 11. 1. A Néppárt már 1896 óta jelentős tényező a törvényhatóság területén. Az Alkotmánypárt 1906 augusztusában szerveződött meg a korábbi szabadelvűek konzervatív hajlamú, de markáns agrárérdekeket hangoztató személyei közül, pl. Széll Kálmán egykori miniszterelnök, valamint a főispán. A Vas megyei Nemzeti Kör 1906. október 11-én jött létre Hieronimy Károly vezetésével, a tagok: Szájbely Gyula, Rosenberg Gyula, Széll Ignác, Pletnits Ferenc, Takács Ferenc, Okolicsányi Dénes. *Vasvármegye*, 1906. október 13. 2. 56/1907. sz.

⁶Bezerédj István levele Andrássy Gyulához. 1907. október 7. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 54/1907. sz.

⁷Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás*. Budapest, 2004. 17–19.;

Buzinkay Géza: „A haladás közvitézei” A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén. *Magyar Média*, 2000. 1. sz. 26–34.

⁸Sipos Balázs könyve „természetesen” nem fókuszált a vidéki újságírás problémáira és gondjaira. A századfordulón több kísérlet is történt a vidéki újságírók összefogására, hatékonyabb érdekérvényesítésére, a jelentéktelenségükből való kitörésre. A millennium évében Szegeden indult a kezdeményezés, ami egy évvel később 1897. március 20–21-én Győrött is országos találkozóval „folytatódott”. Utóbb kiderült, hogy az előbbi törekvés lett életképebb. A hírlapírók ünnepe. = *Vas megyei Lapok*, 1897. március 25. 1.; Buzinkay i. m. 30. A *Vas megyei Lapok*ban közzé tett cikk amellett érvelt, hogy téves a vidéki sajtó azon felfogása, hogy célja a vidék érdekeinek érvényesítése és a személyes ügyek szellőztetése, magyarán a pletykálgatás. Ez utóbbit kisszerűnek is tartotta, feladata sem lehet más, mint a központi, fővárosi sajtónak, ti. a vélemény szabadság gyakorlása és a magas szintű ismeretterjesztés. Így a vidéki sajtónak folyamatosan hozzá kell szólni az országos politikai kérdésekhez, ez a gyakorlat Nyugat-Európában is. Nyilván azért, hogy a lap ezt a véleményt közzétette azt sugallta, hogy ezzel ért egyet és egyben ezen az úton is halad. dr.: A sajtó hivatása a vidéken. = *Vas megyei Lapok*, 1889. április 7. 1.

⁹A sajtó hivatása. = *Vasvármegye*, 1909. december 21. 1.

¹⁰1910-ben öt profi újságíró működött a városban, illetve Lingauer Albin főszerkesztő laptulajdonost is beleszámolva hat. A korabeli statisztikák az országban 760 profi zszurnalisztát tartottak nyilván, a szombathelyiek 0,7%-át tették ki, vagy a vidéki „lapírók” 1% élt itt. Buzinkay i. m. 28. Ebben az időben (1912) tisztázódott csak az újságírók jogi státusa is. Buzinkay–Kókay i. m. I. 163. A helyi lapmunkások jövedelme 840 és 3000 korona között mozgott, a korabeli tanítói fizetés 800 korona volt, a színvonalasabbak elérték a polgári iskolaigazgatók jövedelmét. Az újságírói fizetség különös változatát képviselte Geszner Imre, aki lapjának csak vezércikkeit írta, a híreket a *Szombathelyi Ujság* zszurnalisztái szállították cserébe minden évben abbáziai, pesti, bécsi utazással „fizette ki” őket. Hegedüs Ferenc: Geszner Imre tündöklése és nyomorúsága. In Uő.: *Szom-*

bathelyi krónikák. Esszék és tanulmányok. Szombathely, 1996. 98. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 55/1907. sz.

¹¹Lipták Dorottya: A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében. In Halmos Károly (szerk.): *Gazdaság – politika – kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról.* Budapest, 1992. 175–196. /Gazdasági és társadalomtörténeti füzetek. II./; Buzinkay-Kókay i. m. I. 154.

¹²A sajtó hivatása. = *Vasvármegye*, 1909. december 21. 1.

¹³Kuntár Lajos: Sajtótörténeti érdekességek. In *Uő.: Az én Szombathelyem.* Szombathely, 1999. 191.

¹⁴Szerkesztőváltás a „Vasvármegyénél” = *Vasvármegye*, 1905. március 1. 3. Lingauer Albin a legismertebb Vas megyei újságíró, életrajzát lásd: Békés Márton: Egy vidéki „újságkirály” sorsa. Lingauer Albin (1877–1962) politikai pálya-vázlata és népbíróági pere I. rész. *Vasi szemle*, 2006. 1. sz. 16. Négy évtizeden keresztül a legjelentősebb médiavállalkozást irányította, ezt nyilván csak úgy érthette el, ha rafinált módon alkalmazkodott a változó hatalom elvárásainak.

¹⁵Lingauer Albin hangoztatott és követett értékrendje természetesen liberális volt, ezt azért fontos hangsúlyozni, mert hosszú közéleti és sajtó pályafutása során több metamorfózison ment át. (Az, hogy a századfordulón újkonzervatív lett volna, az álláspontom szerint, téves diagnózis. Lásd Békés i. m. 18.) Az első világháború után már erősen konzervatív-keresztényként definiálta magát, hogy a kereszténység és a liberalizmus milyen jól megfér egymás mellett azt nagyon markánsan elmagyarázta a Gotthárd Sándornak adott válaszában is. „Minden porcikámban liberális gondolkodású polgár” vagyok írta. L. A. „Az én liberalizmusom”. Válasz Gotthárd Sándor hasonló című cikkére. = *Vasvármegye*, 1909. január 24. 1–3. Természetesen ezt követően is élvezte a lap az állami támogatás „morzsáit” 1905-ben 1000, 1906-ban 2000, 1908-ban 1000, 1909-ben 2000, 1910-ben 3200 korona

támogatást kapott. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 13/1906. sz. 15/1906. sz. 41/1908. sz. 52/1910. sz.

¹⁶A sajtóirodalom kiépülésének mechanizmusát még senki sem vizsgálta. A laptulajdonos Vasvármegyei Hirdetési és Hírlapvállalatnak „eredetileg” 20 részvényese volt, ehhez kapcsolódott később az 1907. május 29-én alapított Vas megye Nyomdavállalat. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 18/1906. sz. Bár jelent meg írás a megyeszékhelyi nyomdákról, de abban nem ilyen kontextusban tárgyalták az ügyet, és magától értetődőnek mutatták be azt, ami végül is nem az. Kuntár Lajos: *Szombathelyi nyomdák és nyomdászok*. Szombathely, é. n. 44.

¹⁷Murányi i. m. 16.

¹⁸VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 66/1911. sz.

¹⁹A táblázat a szerző összeállítása. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 18/1906. sz. 55/1910. sz. 66/1911. sz.

²⁰A legnagyobb hagyománnyal rendelkező *Vasvármegye*, 67-es irányultságú politikai napilap volt. Az 1907-ben indult *Vas megyei Hírlap* hetente kétszer jelent meg, a 48-as függetlenségi párt (Justh Gyula) vonalát követte. Az 1906-ban alapított *Vas megyei Függetlenségi Hírlapot*, a Vas megyei Függetlenségi Párt krajcáros napilapját Palatinus József szerkesztette. A *Vas megyei Napló* szintén krajcáros napilap volt, 1906-ban alkotmánypártivá alakult, 1909-ben pedig negyvennyolcassá és a függetlenségi párt szakadásakor a Vas megyei Kossuth-párt orgánumává vált. A vasárnaponként megjelenő *Szombathelyi Ujság* a Vas megyei Néppárt hivatalos lapjaként szerepelt. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 55/1910. sz.

²¹A *Vas megyei Függetlenségi Hírlap* lappéldányainak nagy része (1500 db) rikkancsok által talált gazdára. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 55/1910. sz.

²²VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 18/1906. sz.

- ²³ Geszner Imre Vas megye Hírlapjának éves előfizetési díja 14 korona volt, de kedvezményeket is adtak jegyzőknek, tanítóknak és csendőröknek, számukra csak 10 korona volt, egyes lapszámokért 10 fillért kértek. *Vas megyei Hírlap*, 1909.
- ²⁴ A *Vas megyei Hírlap* esetében ez a bevétel 4800-96000 között mozoghatott, a tényleges pedig a két szélső érték alsó harmadánál lehetett.
- ²⁵ *Vas megyei Hírlap*, 1909. szeptember 2. 1.
- ²⁶ Geszner Imre lapja csütörtökön és vasárnap jelent meg és mivel a 48-as Függetlenségi párt vonalát követte, ezért a vele kapcsolatos főispáni megjegyzések erősen ellenségesek voltak. Csak 1917-ben, amikor több mint kormányváltás ment végbe a magyar politikában és a megye élére a 48-as függetlenségi párti Ostffy Lajos került főispánnak, akkor lett – láss csodát – az újság napilap. Hegedüs Ferenc: Geszner Imre tündöklőse és nyomorúsága. In *Uő.*: i. m. 98.
- ²⁷ VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 55/1910. sz.
- ²⁸ A jelzett időszakban szerveződött meg a honi reklám piac is. Buzinkay-Kókay i. m. 157.
- ²⁹ *Vas megyei Hírlap*, 1909. január 7. 2.
- ³⁰ A reklámpiacnak fontos szereplője maradt továbbra is az állam, pl. 1906-ban a *Szombathelyi Friss Ujság* 2500 koronás éves reklám bevételre számíthatott. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 15/1906. sz. Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.
- ³¹ Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.
- ³² Révész i. m. 126-131.

- ³³ Az előző szöveg kicsit meghúzott, de át nem írt változata (érzékeltetve a honi tudományos helyzetet) mint új publikáció olvasható: Révész T Mihály: Sajtószabadság és „médiagyensúly” Magyarországon 1867 után. In Pesti Sándor–Szabó Máté (szerk.): „Jöjj el szabadság.” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünneplő kötet. Budapest, 2003. 195–197.
- ³⁴ VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 18/1906. sz.
- ³⁵ Lingauer úgy tett, mintha nem tudná, hogy konkurens lapja is kap állami szubvenciót. Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.
- ³⁶ Az Alkotmánypárt a *Magyar Hírlap*ot javasolta, a vármegyében 150-200 ingyenes számról volt szó, Szombathelyen 50-60, járásokként pedig 10-15 darab. VaML Vas vármegye főispán elnöki iratok 64/1908. sz. 1910 áprilisa után az újjászervezett *Magyar Nemzet*et nevezte meg a kabinet felhivatalosnak. VaML Vas vármegye főispán elnöki iratok 31/1910. sz.
- ³⁷ A *Munka*, a helyi Iparos párt lapja kapott 1910-ben egy összegben 3500 korona egyszeri jutatást, nyilván a hátralékait kívánta ezzel rendezni. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 66/1910. sz.
- ³⁸ VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 52/1910. sz.
- ³⁹ VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 52/1910. sz.
- ⁴⁰ A magyar kir. Kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés statisztikai évkönyv. Budapest, 1910. 5.
- ⁴¹ A magyar kir. Kormány 1908. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés statisztikai évkönyv. Budapest, 1909. 5.
- ⁴² Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter 1906. decemberi rendeletével kívánta a dolgot újraszabályozni, mert sok visszaélés történt a jegyek felhasználásával. Az aránytalanság természetesen most is megmaradt, szemmel

láthatóan olyanok is részesültek ebben az adományban, akik ezt politikai összeköttetésüknek köszönhatték. Pl. a *Szombathelyi Ujság* hetilapnál, ahol nem is volt hivatásos újságíró a szerkesztő-hittanár Pintér Józsefen kívül még Pintér Lajos ügyvédjelölt és Ujvári Ede kapott lehetőséget az ingyenes utazásokra, aki ekkor Szombathely város alkalmazottja volt, utóbb 1914-től alpolgármestere. Vagy a havi lapként megjelenő *Gyermekvédelem* két munkatársának is biztosította ezt a „kegyet” Gerlits Sándor árvaházi igazgatónak és Jánossy Gábor árvaszéki ülnöknek. Természetesen az ellenzéki lap tollnokainak nem. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 44/1906. sz.

⁴³Buzinkay-Kókay i. m. 158.

⁴⁴A hirdetéseket, a nyomtatványok megrendelését is innét kell megoldani. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 67/1910. sz.

⁴⁵Lingauer Albin levele a főispánhoz. Szombathely, 1908. augusztus 3. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.

⁴⁶VaML Vas vármegye főispán elnöki ir. 52/1910. sz.

⁴⁷„Méltóságod talán tudja, – írta Lingauer a főispánnak – hogy engem a „Vasvármegye nyomdavállalat létesítésében a három helybeli legnagyobb nyomda kartellje kényszerített bele. Bertalanffy szerződésünk lejártakor több mint 8000 koronával akart évenként steigerolni és szövetségre lépett a Geist és Breitfeld-féle nyomdákkal, hogy a „Vasvármegye” előállítását ezek se vállalják olcsóbban, – minek ellenében kötelezte volna magát arra, hogy velük szemben a vármegyei illetőleg városi munkákra nem pályázik.” Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.

⁴⁸Kuntár é. n. 45.

⁴⁹A századfordulón az országos fővárosi lapok már 10-15 profi újságírót alkalmaztak, amihez még kisegítő személyzet (helyi tudósító, rovatvezetők, for-

dítók) sokasága is kapcsolódott. Buzinkay–Kókay i. m. 154–155. A Vasvármegyénél három professzionista hírlapírót, fizetett külső munkatársakat, tudósítókat tartott fenn Budapesten, Körmenden, Kőszegen és Sárvárott, valamint kiadóhivatala két tisztviselőt és két tisztviselőnőt foglalkoztatott. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 55/1910. sz.

⁵⁰Lingauer Albin levele a főispánhoz. Szombathely, 1908. augusztus 3. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.

⁵¹Ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 1988/2–3. sz. 347–348. Ifj. Leopold egy új elmélettel állt elő a honi kapitalizmust illetően még az első világháború alatt született írásában, amit igazából csak a rendszerváltás éveiben fedezett fel a társadalomtörténészek egy szűkebb csoportja. Lényegi észrevételeit lásd: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 22.

⁵²Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.

⁵³És amit még nagyobb bajnak talált, hogy a zsidó olvasók mellett a reklámozók is átvándorolnak a szintén zsidó Geszner lapjához. Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.

⁵⁴1909-ben ezer koronát kapott a *Vasmegyei Napló*, de a következő választási évben már háromezret. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 52/1910. sz.

⁵⁵Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.

⁵⁶Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.

- ⁵⁷Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.
- ⁵⁸Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.
- ⁵⁹Lingauer Albin levele a főispánhoz. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 45/1908. sz.
- ⁶⁰VaML Vas vármegye főispán elnöki ir. 56/1910. sz.
- ⁶¹A főispán bucsuzik. = *Vasvármegye*, 1910. január 4. 2.
- ⁶²A főispán lemondása. = *Vasvármegye*, 1910. január 13. 1.
- ⁶³A táblázat a szerző összeállítása. VaML Vas vármegye főispáni elnöki iratok 18/1906. sz. 55/1910. sz. 66/1911. sz.

Balázs Edit

A zsidó jótékonyság és intézményei Vas megyében a második világháborúig

„Adnod kell a szegénynek és szívednek nem szabad bosszankodni, amikor adsz neki”[†]

Dolgozatomban a zsidó felekezeten belüli jótékonyságról beszélek elsősorban, nem tévednék olyan ingoványos talajra, mely a zsidó jótékonyságról általában szól, hisz ehhez ki kellene fejtenem, kit és miért tartok zsidónak. A felekezeten túli jótékonyság bemutatására egyébként Haraszti György tett egy jelentős kísérletet, 1994-ben éppen Szombathelyen megtartott előadásában, *Zsidó jótékonyság és mecenatura a századforduló Budapestjén* címmel.¹

Tanulmányomban egyrészt felvázolom a zsidó vallás-etika tradicionális álláspontját a szegényekkel, elesettekkel és hátrányos helyzetűekkel kapcsolatban. (Csak zárójelben jegyzem

[†]Deuteronomium 12. 10.

meg, hogy történelme során egészen a 20. századig, maga a zsidóság is megkülönböztetetten hátrányos helyzetben volt, de ez egy másik dolgozat tárgya lehetne.) Másrészt bemutatom ennek gyakorlati megvalósulását a szombathelyi zsidó közösségeknél.²

A kezdeti időkben a zsidó nép a jótékonytságot a bibliai parancs alapján gyakorolta: „Adnod kell a szegénynek és szívednek nem szabad bosszankodni, amikor adsz neki s az isten meg fog téged áldani, minden munkádban, mindenütt, ahova a kezed teszed.” (Deuteronomium 12. 10.11.) Micvának nevezi a zsidóság az isteni parancsolatokat, ezek értelmében tevékenykedve éli életét. A jótékonytságnak a micvák közti kitüntetett szerepét jelzi, hogy a mai nyelvhasználat már mindennemű erkölcsi kötelességet és jó cselekedetet ért alatta.³

A mózesi törvények a tulajdonjogot nem terjesztették ki a földbirtok és a vetés szélére, sem az elszórt kalászokra, sem az eltévedt nyájra, sem a hetedik év (jóbel) termésére, mert az az idegené, az özvegyé, az árváé. Ugyancsak elrendelték a tized fizetését az idegeneknek, az özvegyeknek, árváknak, a fizetés nélküli papoknak. A jövedelmet mint isteni adományt fogta fel a zsidóság, és azt meg kellett osztani a szegényekkel. A zsidó felfogás szerint a gyámoltalannak és a nincstelennek joga van segítséget kérni a szerencsésebb sorsú testvéreitől, a szociális értelemben vett igazságosság jegyében. Cedókó (cedáká) a bibliai héberben igazságot jelent, az újbán jótékonytságot, mégpedig az intézményes jótékonytságot. Cedókót „adni” annyit jelent, mint kegyes cselekedetet gyakorolni a vallás alapján, amely jótékonykodásra kötelez. Ugyanezzel a szóval jelölik a templomi adomá-

nyokat is, amellyel a hitközség szabadon rendelkezhet. Minden zsidó testület és minden zsidó személy kötelessége, hogy jótékonyt gyakoroljon. A zsidó állam összeomlása után megszűnt a papoknak szánt szolgáltatás, és helyébe a jótékonyt lépett.

A magán jótékonyt, a könyörületesség, vagy a szeretet megnevezése már a Bibliában és a Talmudban is a gemillusz cheszed.⁴ A zsidó etikai felfogás szerint a jótékonyt önmagában nem érdem, hanem csupán kötelességteljesítés.⁵ A jótékonyt azonban nem terjedhet addig, hogy valaki a saját családjára iránti kötelességét elhanyagolja. A talmudi etika szerint a jótékonyt úgy kell gyakorolni minden egyes szegénnyel szemben, ahogy azt annak szükségletei és korábbi igényei megkívánják. A tönkrement emberek korábbi társadalmi állását is figyelembe kell venni. Ugyancsak a Talmud írja elő a feltétlen diszkréciót, hogy a nyilvánosság ne sértse, és ne alázza meg a támogatásra szorulókat (Ketubót).⁶

A Talmud előírása szerint az átlagos jövedelmű zsidó ember jövedelmének 10 %-át tartozott jótékony célra adni (Ketubót 50a és Peá Jer. I. 15b.). Ezt a középkori rabbik kötelező hitközségi adóvá tették. Szigorúan vallásos zsidók azzal fejezik ki az ősi szokás iránti tiszteletüket, hogy keresetük tized részét még ma is elosztják. A közösség vezetőségének volt kötelessége gondoskodni arról, hogy ne legyen a körükben szűkölködő vagy bűnöző.

A 9. zsoltár midrása a jótékonyt hét ágát sorolja fel:

1. Az éhezőknek táplálékot, a szomszédoknak italt nyújtani.

Cedókó persely. (Zsidó Múzeum Budapest)

2. A mezítelenek felruházása.
3. A betegek látogatása.
4. A halottak eltemetése.
5. A foglyok megváltása.
6. Az árvák felnevelése és menhely a hajléktalanoknak.
7. Árva leányoknak hozomány biztosítása.

A foglyok megváltása volt a legnagyobb micvá, és ezt pl. Maimonides minden jótékonyság fölé helyezte. Maimonides az adakozóknak a következő típusait különíti el:⁷

1. Aki támogat és pénzhez juttat szegényeket vagy valamely jövedelemmel járó munkához segíti azokat.
2. Aki ad anélkül, hogy tudná hogy kinek, és az illető sem tudja kitől kapta.
3. Aki titokban ad, bedobva a pénzt a szegények lakhelyére.
4. Aki a szegények közé dobja a pénzt, anélkül, hogy ismerné az illetőket.
5. Aki ad, mielőtt kérnének tőle.
6. Aki ad, bár nem derült szívvel.

A Misna alapján az imádságos könyv is felsorolja azokat a cselekedeteket, melyek „nincsenek határozott mértéknek alávetve [...] a szülők iránti tisztelet, a jótékony adakozások, a reggeli és esteli készsleges templomba járás, a vendégszeretet, a betegek látogatása és ápolása, arák kiházásítása, a halottak kísérése, ájtatos imádság és békeszerzés az emberek közt, de a Tóra tanulmányozása mindenek fölött áll.”⁸

A mondat minden tételéhez rendeltek egy-egy egyletet. A 19. századtól pedig újabb területei és modernebb szervezetei jöttek létre a jótékonyágnak:

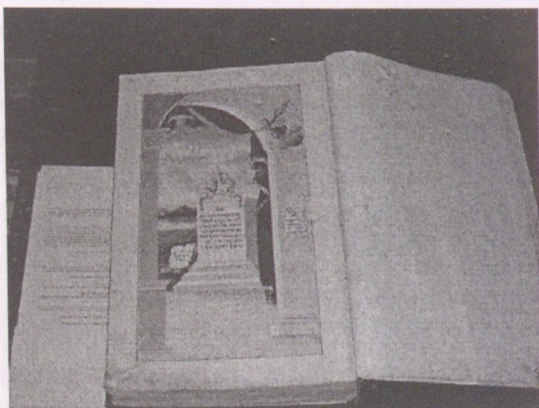
1. Üldözöttek és emigránsok támogatása.
2. Szűkölködő családok élelemmel, tűzifával és téli segéllyel való ellátása különböző neveken.
3. Elhagyott, elhanyagolt és bűnöző gyermekeket és ifjakat, valamint rossz útra kényszerült nőket foglalkozásra nevelő egyesületek (pl. Magyarországon a MIKÉFE, Magyar Izraelita Kézmű- és Földmívelési Egyesület⁹).
4. Kórházak, orvosi rendelők, betegsegélyezők és gyermekágyasokat segélyező egyesületek.
5. Börtönlátogatás.
6. Vakokat, bénákat, süketeket, némákat stb. fogyatékosokat támogató egyletek.
7. Aggok menhelye és szeretetházak.

8. Szegénység megakadályozására szolgáló intézmények (ingyenes ebéd, tej- és táplálékosztás, ünnepi segély, maceszosztás), főző iskolák, óvodák, leányegyletek szegény sorúak részére, ipari nevelés szegény gyermekek részére. (OMIKE,¹⁰ Nőegyletek, MIKÉFE)¹¹

A 20. században szociális és jogvédelmi munkát, valamint kivándorlást szervező nemzetközi szervezetek jöttek létre, mint pl. a JOINT (American Jewish Joint Distribution Committee 1914),¹² az ICA (Jewish Colonization Association),¹³ Jewish Agency (1923), Palesztina betelepítése, Keren Kajemeth Leisrael (1901) földvásárlás, ORT (1880 Oroszország) ipari, kereskedelmi, földműves iskolák stb.¹⁴ Vagy az ITO (Jewish Territorial Organization, hazájukban hitük miatt üldözöttek letelepítése), melynek magyar tagozata Szombathelyen is működött.¹⁵

A zsidóság egyik legősibb intézménye a Chevra Kadisa, a Szent Egylet. Fő feladata a halottak eltemetése a hagyományos szokások szerint. A temető a Chevra tulajdona, a temetésre vonatkozó eljárások az ő hatáskörébe taroznak. A kegyelet mellett többnyire betegeket és szegényeket is támogat.¹⁶

Vas megyében a rohonci anyahitközségben hallunk először a jótékonyaságról. A gróf Batthyány Eleonóra által 1732-ben kiadott ún. „Juden-Polizei”, szervezeti szabályzat,¹⁷ szegénypénztárnak nevezte a község cedókó pénztárát. 1746-ban készült el a rohonci Chevra Kadisa alapszabálya. A héber nyelven írt szabályzat 18 pontban foglalta össze a tagok jogait és kötelességeit. Az első pont megtilt a chevra tagoknak minden kártyajátékot és hasonló élvezetet. Ha a tilalom ellen vét valaki, kétszer pénzbírságot fizet, harmadszorra pedig kizárják a chevrából. A sza-

A jánoskéri chevra könyv.

bályzat öröklik a chevra jogai felett, amennyiben kimondja, ha nem chevra tag engedély nélkül beavatkozik a halottak körüli teendőkbe, akkor büntetésül a halottas eszközöket odavitetik az illető házába, amíg bocsánatot nem kér. A szegény betegek részére kórházat tartott fenn, melyet elsősorban az idegenek és a szolgálati viszonyban állók vettek igénybe. A chevra intézménye nagy tekintélynek örvendett, a közösség legjobbjait tudhatta tagjai sorában.

Az 1751-ben módosított alapszabály szerint minden gazdának jogában állt beteg cselédjét a chevra kórházba beadni, amiért 2 forintot fizetett, a többi költséget a Chevra vállalta.¹⁸ A chevra alkalmazottja pedig köteles volt a beteget rendesen ápolni, amiért heti fél forint fizetést kapott. A tagságot is újra

szabályozták, eszerint két év segédszolgálat után kérhette a jelölt felvételét a tagok sorába, a rendes tag 50 éves koráig köteles volt az összes szolgálatot teljesíteni (a halott őrzése, mosdatása öltöztetése, a temetés, a gyászoló ellátása stb.), 60 éves koráig csak a betegek látogatása volt a kötelező, 60 éven túl nem tartozott semmilyen szolgálattal. 1761-ben a kialakult gyakorlat megakadályozására hozzátették, hogy senki sem állíthat helyettest maga helyett.¹⁹

Szombathelyen még az önálló hitközség megalakulása előtt, 1828-ban alakult meg a Chevra, amikor még a rohonci község filiája volt.²⁰ Az egyesület vezetése három gondnok kezében volt. Az elnök, a pénztáros és az ellenőr kezelték az egyesület vagyonát, ők rendelték ki sorsolás útján a halott körüli teendőkre a tagokat. Itt viszont, ha valaki nem teljesítette a szolgálatot, akkor pénzzel megválthatta. Biztosítási rendszerhez hasonlított az a gyakorlat, miszerint ha egy chevra tag szolgát fogadott fel, minden egy forintnyi bér után félévenként 2 kr.-t fizetett a chevra pénztárába, s ennek fejében a chevra kórházában ingyen ápolták. A chevra anyagi szilárdságát mutatta, hogy 1858-ban 500 forintot kölcsönzött a hitközségnek.²¹

A község cedókö pénztárán és a Chevra Kadisán kívül számos jótékony egyesület működött Szombathelyen. 1840-től működött a Maszkil el-dal, az átutazó szegények támogatását szolgáló egyesület, melyet 1846-ban megszüntettek és a Talmud-Tóra céljaira fordították a vagyonát. 1873-ban újra alapították, majd 25 év múlva újból feloszlatták, és vagyonából két jótékony alapítványt hoztak létre. A Maszkil el-dal betegsegélyező alap kamataiból fürdőre, vagy műtetre szoruló szegény betegeket tá-

mogattak. A Maszkil el-dal szegényalap célja volt szegény öregek számára menhelyet létesíteni. Ez majd csak 1927-ben, az aggok háza felépítésével realizálódott.

Az átutazó szegények támogatását az ortodox hitközségen működő, 1883-ban megalakult Toméch Dalim egyesület vállalta magára.²² A naponta nagyszámban átutazó szegény sorsúak elszállásolása óriási nehézségekbe ütközött. Ezért szállásukról az egyesület gondoskodott, 10 krajcárért szállást kaptak. Az étkeztetésükről is fontos volt gondoskodni, hiszen vallásos zsidó inkább nem eszik, mint elfogadja a tréflit. Stadler Károly saját költségén vállalta, hogy az ortodox rabbiság felügyelete alatt álló vendéglőben 10 krajcárért rendes ebédet kaptak.²³ Az egyesület fő célja volt egyébként a szegény sorsú ortodox tagok segélyezése, fa, élelmiszer, lakbér vagy más nélkülözhetetlen dolgok adományozásával.

1904-ben a Kongresszusi Hitközségben is megalapították a Tomech Dalim szegénytámogató egyesületet, mely rendes heti, havi segélyeket nyújtott.²⁴ 1899-ben alakult meg a Chanuszesz Evjónim, izr. hitközségi jótékonyági egyesület. A különféle segélyezéseken kívül, a megszorult hitközségi tagoknak 200 koronáig kamatmentes kölcsönt adott keresőképességük biztosítása vagy helyreállítása céljából.²⁵ A Bikur Cholim egyesület a vidékről a főváros kórházaiban gyógyulni jövő betegek számára, azoknak, akik igényelték, biztosította a kóser ellátást.²⁶ A nagykátaai rabbi, Blau Soma szorgalmazására 1910-ben alakult meg az Izraelita Patronage Egyesület, melynek szombathelyi fiókjá 1911-ben jött létre. Céljuk felekezeti szellemben a szolidaritás erősítésével a gyermekvédelmi feladatok biztosítása, az árvák

családoknál történő elhelyezése, gondozása volt. Országosan 1000 gyerek állt a felügyeletük alatt, Szombathelyen 18-an éltek nevelőszülőknél. Az egyesület 5-5 koronával toldotta meg az állami támogatást.²⁷

A szombathelyi Izraelita Nőegylet alapítási évét nem tudjuk, de a Bernstein Béla által látott hitközségi jegyzőkönyv szerint 1856-ban már működött. 1881 januárjából már fennmaradt egy alapszabálya mely szerint „kizárólag szombathelyi, szükségben, betegségben vagy bármi más nyomorban szenvedő izraelita vallású nőknek a segítése, általában jótétemények gyakorlása” volt a feladata.²⁸ 1896-ban bejegyezték az egyesületet, az ekkor készült alapszabály némileg eltér az előzőtől. Eszerint feladatuk „szegényeknek, különösen izraelita vallású szegény nőknek segítése különös tekintettel betegekre, kereképtelenekre, özvegyekre és árvákra”.

Az Orthodox Nőegylet később válhatott ki a kongresszusi-ból, mert 1928-ban 25 éves jubileumát ünnepelte. A megemlékezés után műsort adtak, teát és a tagok által sült süteményeket fogyasztottak. Közben nem feledkeztek meg a szegényekről, „s hullt az ezüstpénz, bankó szívesen, mert hisz onnan hullt ahol volt, és odahullt ahol nagyon kellett.”²⁹

1927. október 18-án avatták fel a Szombathelyi Kongresszusi Hitközség Aggok házát.³⁰ Az intézmény elsősorban magánadakozásból épült, de költségeihez a szombathelyi közgyűlés is hozzájárult.³¹ A földszintes épület alagsorában népkonyha is működött.

Dr. Horovitz József főrabbi avató istentiszteletén részt vett Újvári Ede polgármester és a városi tanács több tagja. A

A Szombathelyi Kongresszusi Hitközség Aggok házának felavatása. 1927.

díszközgyűlésen a polgármester üdvözölte a hitközséget abból az alkalomból, hogy „templomot épített az emberszeretetnek”. Hangsúlyozta, hogy a szociális problémákat a nemzet, a város, és a társadalom együttes munkájával lehet megoldani.³² 1932-ben 14 öreg lakott az otthonban, a népkonyhán 70-72 fő kapott ebédet, 15 árva gyerek reggelit és vacsorát.³³ 1930-ban a Szombathelyi Zsidó Népkonyhabizottság közgyűlése elhatározta, hogy törvényes alapszabállyal bíró egyesületté alakul Szombathelyi Zsidó Leányegyesület név alatt.³⁴ Az alapszabálya szerint 1917-ben a 14 éven felüli lányok számára megalkult Szombathelyi Zsidó Leányegyesület bevallott célja a jótékonyág gyakorlása volt, különös tekintettel a hadiárvák, szegény gyermekek, aggok, keresetképtelenek élelmezése útján népkonyha fenntartásával.³⁵

Felolvasások, művészi estélyek hazafias(!) szellemben való rendezésének jövedelméből tartják fenn az intézményeiket. Jövedelmük az alapító, a pártoló és rendes tagsági díjakból, valamint a mulatságok bevételeiből származik.³⁶ A megalakulás-kor 309 tagjuk volt, a közgyűlés választmányt és tisztikart választott. A választmány legfontosabb feladata a népkonyha ellenőrzése volt. 1931-ig kétszer utasította el a belügyminiszter a bejegyzésüket. Az elutasítás indoka az volt, hogy nincs elegendő közérdekű célja az egyesületnek. Talán ez lehet az oka annak, hogy ezzel megvolt a közérdekű feladat, és ezzel magyarázható, hogy ezt a felelősségteljes munkát Szombathelyen a leányegyletre bízták. A rászorultság eldöntésének felelősségteljes kötelessége is a leányegylet választmányát terhelte, hiszen nekik kellett előteremteniük a segítség anyagi fedezetét.

A rászorulóknak élelemmel való ellátásának, mint láttuk, ugyancsak régi hagyománya volt a zsidó közösségekben. Mai napig szokás nagyobb ünnepeken vagy sabbatkor, a családhoz nem tartozó akár idegeneket is meghívni az ünnepi asztalhoz. A jesivák bócherjeiről is úgy gondoskodott a közösség Szombathelyen is, hogy a tanulók napokat ettek, azaz minden nap más családnál ebédeltek. Szokás volt a szegények számára megvásárolni a peszachi maceszt, mely az ünnep nyolc napja alatt a fő eledel vallásos zsidó családoknál.

A szombathelyi hitközség vezetősége, hogy összehangolja a rendszertelen, alkalmi jótékonykodást,³⁷ 1923-ban jótékonyági ügyosztályt állított fel, melynek elnöke a hitközség alelnöke, dr. Glück Gyula volt. Az ügyosztály egységes irányítás mellett végezte karitatív működését. 1924-ben már szép eredményekről számoltak be:

„A nagyünnepek alkalmából több mint 60 millió koronát ajánlottak fel különböző jótékony célokra. Ez csak az egyesületek lelkes agitációjának köszönhető. 50 szegény család rendszeres havi segélyén kívül, karöltve a nőegylettel gondoskodtak ezen családok tüzelőanyaggal való ellátásáról. Negyedévenként jelentékeny összegű lakbérsegélyről, valamint 40 gyerek, tanulók és iparostanoncok teljes felruházásáról. Hatékonyan támogatott a nőegyleten kívül az Evjónim Vödälim egyesület és a Szentegylet. A leányegyesület saját erejéből népkonyhát tart fenn, hol naponként 40 egyén kap ingyen ebédet. A külföldi egyetemi hallgatók támogatására juttatnak 1 millió koronát havonként, a budapesti és pécsi hallgatók menzájának havonta 1.5 millió koronát. Wolf Sándorné, a Nőegylet elnöke lánya ki-

házasítása alkalmából szeptember hónapban a szegény sorsú izraelita hajadonok alapjára 5 millió koronát adományozott, amelyet a nőegylet választmánya 3 millió koronával megtoldott”.³⁸ 1929-ben arról számoltak be, hogy a Cedókó 3689 pengőt kapott, a Deák-alapra 400 pengőt, az Aggok házára 8300 pengőt, a főiskolások támogatására 2809 pengőt, a Chevra Kadisának 4300 pengőt fizettek. A Chanén Evjónim Vedalim Egylet 1700 pengőt fordítottak szegények támogatására. Az Izraelita Nőegylet büdzséje 13.000 pengő volt. A Baby-egylet kiadása 2230 pengő volt, a Leányegylet pedig 16.140 pengőt áldozott jótékonyásra.³⁹

A zsidóellenes hangulat, a zsidóellenes intézkedések más problémák elé állították a zsidó társadalmat, és más feladatokkal ruházták fel a különböző jótékony egyesületeket egészen 1944-es megszüntetésükig. A rendkívüli szituáció rendkívüli megoldásokat kívánt, ezek azonban már nem általában a jótékonyosság, hanem inkább a soá történetének részei. A holokauszt után a hazatérő csekély számú túlélő életben tartásának, újrakezdésének segítésére részben újjáéledtek a korábbi szervezetek, részben újak jöttek létre (DEGOB).⁴⁰ A szocializmus idején a hitélet általános háttérbe szorításával ugyanerre a sorsra jutottak a jótékonyági egyesületek is. A maradék zsidóság főleg Budapesten működő szervezeteinek tevékenysége a temetők, néhány szociális intézmény fenntartására korlátozódtak, a nemzetközi szervezetek működését pedig nem engedélyezték. Az intézményes jótékonyosság a rendszerváltozás után a közösségi kárpótlás megindulásával kapott új lendületet.

Jegyzetek

¹Haraszi György: Zsidó jótékonyosság és mecenatura a századforduló Budapestjén. In Mózer Ibolya (szerk.): *Partes Populorum Minores Alienigenae* 1. Szombathely, 1994. 101–141.

²Szombathelyen az 1868. évi zsidó kongresszust követő szakadás után, 1871-től két hitközség működött: az Autonom Orthodox és a Kongresszusi (neológ) hitközségek.

³Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929. 599. (a továbbiakban MZSL)

⁴A felekezeten belüli és azon túlmutató jótékonyosság szép példája a kőszegi terménykereskedő, Schey Fülöp tevékenysége. Schey Fülöp, Schey Mózes fia 1798-ban született Lakompakon. A nagykanizsai hitközség elnökének lányát, Lakenbacher Franciskát vette feleségül. Vallási, humán és hazafias szükségletekre egyaránt adakozott. A Temető utcai zsidó temetőbe ravatalozó házat épített. Adakozott a kőszegi kórházegyesület javára. 1859-ben felépíttette a zsinagógát, és 20.000 Ft alapítványt tett a templom fenntartására és a rabbi javadalmazására. Az ugyanebben az évben alapított polgári menedékház felekezeti különbségek nélkül kb. 15 személy befogadására volt alkalmas. Az ingatlanon és berendezésén kívül alapítványt tett a fenntartására. 1859-ben Ferenc József osztrák nemességet adományozott neki kormolai előnévvel. (Albrecht főhercegnek, a katonai kormányzónak a házi zsidója.) A soproni evangélikus főtanodában tanuló izraelita ifjak számára 1863-ban két ösztöndíjat alapított. Óvodát és betegházat alapított. 1869-ben bárói rangra emelték. Bővebben lásd: Harsányi László: *A kőszegi zsidók*. Budapest, 1974. 117–125.

⁵MZSL 425–427.

⁶Uo.

⁷Jad Hachazáká 10.7–13.

⁸Misnáh Tr. Pea I. fejezet Imakönyv. Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem Budapest. 2004. 7.

⁹Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület. A Pesti Izraelita Hitközség kezdeményezésére 1842-ben alapították. Célja a nehéz kézművek és iparágak gyakorlása, a magyar nyelv ápolása, a földművelés gyakorlása, a közhasznú ismeretek és a tiszta erkölcs terjesztése. MZSL 551.

¹⁰Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület. Hevesi Simon pesti főrabbi vetette föl alapításának ötletét, 1910-ben meg is alakult. Jelentős kulturális és jóléti intézményt állított fel, a Menza Académica, a Budapesten tanuló zsidó főiskolás fiatalok számára étkeztetést, beíratási díjakat és szigorlati segélyeket biztosított. Gyermek nyaraltatási akciója során több száz vérszegény gyermeket helyezett el vidéki zsidó családoknál. Orvosi rendelőt tartott fenn a Menza ifjúság számára, és ingyenes gyógyszerrel látta el őket.

¹¹MZSL 427.

¹²1914. október 4-én alakult meg, amikor az amerikai zsidóságot felszólította az amerikai török nagykövet, hogy küldjenek azonnal 50.000 dollárt a Palesztinában élő 60.000 zsidó megsegélyezésére, mert különben éhen halnak. A hadviselő felek ugyanis minden közlekedési lehetőségtől elzárták őket. Mivel a kérdés megoldására nem volt megfelelő szervezet, így jött létre a JOINT. Az első világháború után bizottságokat küldött Európába. Feladatuk a menekültek összeírása, Kanadába, Palesztinába, Dél-Afrikába és más országokba vándoroltatása a menekültek gyermekeinek az iskolázatása, árvagondozás, a gazdaságilag tönkrementek talpra állítása stb. Segélyező tevékenységében különös figyelmet fordított az oroszországi zsidóságra vagy a nagy gazdasági válság kárvallottjaira. Vö. Eppler Sándor: Zsidó segítő szervezetek. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1941. 115–121. Napjainkban Európában az egyik legfontosabb feladata a holokauszt túlélőinek a támogatása.

- ¹³Hirsch Móric báró alapította 1891-ben, vállalatszerű intézményként alakult, jelentős tőkével, részvénytársaság formában. Elsősorban kolonizációs tevékenységet folytatott, de sokat fordított segélyezésre is. Eppler i. m. 121–125.
- ¹⁴Uo. 113–144.
- ¹⁵*Egyenlőség*, 1913. április 6. 1.
- ¹⁶Chevra Kadisa – Szent Egylet MZsL 168.
- ¹⁷Mózer Ibolya (szerk.): *Bernstein Béla Emlékkönyv*. Szombathely, 1998. 176. /Partes Populorum Minores Alienigenae 4./
- ¹⁸Uo. 71.
- ¹⁹Uo. 195–196.
- ²⁰Celldömölkön 1874, Jánosházán 1782, Körmenden 1705, Kőszegen 1852, Sárváron 1809 a chevra megalakulásának ideje. Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében In Mózer i. m. 25–213.
- ²¹Uo. 160–169.
- ²²VaL. Polgármesteri iratok IV. 440/193.
- ²³*Zsidó Híradó*, 1896. március 26. 10.
- ²⁴VaL. Polgármesteri iratok IV. 440/193
- ²⁵VaL. Polgármesteri iratok IV. 440/30
- ²⁶*Zsidó Híradó*, 1896. 6. sz.. 6.
- ²⁷Katona Attila: „A gyermeket a mai társadalom közprédának tekinti, holott közkincsnek kellene lennie.” Gyermeknap a századelőn – az indító évek.

Mózer Ibolya (szerk.): *Gyerekek a történelemben*. Szombathely, 2003. 250.
/Partes Populorum Minores Alienigenae 8./; *Egyenlőség*, 1911. november
5. 3.

²⁸ VaL. A Szombathelyi Izraelita Jótékony Nőegylet alapszabálya IV.
440/163. VaML.

²⁹ *Zsidó Újság*, 1928. 21. 10.

³⁰ *Vasvármegye*, 1927. október 18. 5.

³¹ VaL. Szombathelyi Közgyűlés jegyzőkönyve 156/1926

³² *Vasvármegye*, 1927. október 18. 5.

³³ VaL. Polgármesteri iratok 3676/1932.

³⁴ VaL. IV. 440/220

³⁵ Szombathelyi Zsidó Leányegyesület alapszabály IV. 440/219.

³⁶ A Szombathelyi Zsidó Leányegyesület jegyzőkönyvei 1929–1942. Szombat-
helyi Zsidó Hitközség irattára.

³⁷ A szombathelyi Kongr. Hitközség alapítványai 1919-ben. Va.L. III.
868/1919. Polgármesteri iratok.

1. Kiházasítási alap
2. Iskola alap
3. Deák alap
4. Tisztviselők nyugdíjalapja
5. Geist Sándor letét
6. Templomépítési alap
7. Óvoda alap

8. Aggok háza alap
9. Templom fűtési alap
10. Imaház fenntartási alap
11. Weiner Károly alap
12. Weiner Salamon alap
13. Paszlovszki Ferencné alap
14. Bernstein Rózsika alap
15. Hónig Dávid alap
16. Deutsch I. M. alap
17. Fridrich Vilmos alap
18. Feiglstock Márton szegényház alap
19. Feiglstock Márton héber tanfolyam alap
20. Feiglstock Márton iskolaalap
21. Götzl Lajos és neje alap
22. Hágel Benőné alap
23. Köztemető alap
24. Laska-ház alap
25. Kiházasítási alap
26. Iskola alap
27. Tisztviselői nyugdíjalap
28. Imaház fenntartási alap
29. Különféle magánszemélyek jutalomalapjai stb.

³⁸ *Egyenlőség*, 1924. október 25. 12.

³⁹ *Egyenlőség*, 1929. május 18. 18.

⁴⁰ Deportáltakat Gondozó Bizottság

Csóka Tibor
„Most már nem engedjük ki a
markunkból”

**Az elnyomás társadalompolitikája a Harmadik
Birodalomban**

Bevezetésként feltehetjük azt a kérdést, vajon kiket tekint-
hetünk a Harmadik Birodalom társadalmi-politikai számkive-
tettjeinek. Amennyiben a rendszernek mind a tizenkét évét
számításba vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy a közvetlen
haszonélvezők, a náci elit kivételével fokozatosan a társada-
lom egésze azzá vált. Ennek a megállapításnak azonban van
egy nagyon komoly buktatója, mégpedig az, hogy nivellál. Míg
például a kelet-poroszországi menekültek valamikor 1944 őszén
tapasztalhatták meg a borzalmakat, addig voltak a korabeli né-
met társadalomnak olyan célcsoportjai, amelyek az első pilla-
nattól fogva közvetlen vagy közvetett módon, de mindenképpen
veszélyben voltak. Ilyen volt legfőképpen a zsidóság, a három

nagy keresztény hitvallás követői és a legelesettebbek, a szellemi fogyatékosok. Látni fogjuk, hogy történetük és sorsuk sok szállal kapcsolódik egymáshoz.

Ismeretes, hogy Németország zsidósága a nácik hatalomszerzésének kezdetétől kettős nyomás alá került. Ennek egyik jele a fokozatos jogelvonás volt, amely 1935-re, a nürnbergi pártnapokra időzítve szinte teljessé vált. Ian Kershaw plasztikusan megfogalmazta ennek a politikának az – akkor még – taktikai jellegét: „A zsidókérdés 1935-ös radikalizációjának a folyamata a következőképpen festett: alulról érkező nyomás; zöld lámpa fönről; az erőszak növelése alul; a fékek behúzása fent, s a radikálisok diszkriminatív törvényekkel történő lecsendesítése. A folyamat során az üldözés néhány fokkal mindig erősödött.”¹ A német társadalom reakciója ellentmondásos volt. Ne feledjük, Hitler népszerűsége ebben az időben ért a zenitjére. Önmagát a versailles-i igazságtalanságok megszüntetőjének látta, illetve láttatta a propagandagépezet által. A többség szemében a zsidók elleni represszió „pusztán” járulékos eleme volt a rendszer sikeres működésének – arról nem is beszélve, hogy gazdasági-pénzügyi téren számos haszonélvezője volt a zsidóságot érintő rendeleteknek és törvényeknek. Az alábbiakban nem lesz célunk, hogy az őket ért represszió különböző állomásait és fokozatait ismertessük. A téma az érdeklődők számára könnyen hozzáférhető, szakirodalmának egy – igaz, kisebb – része magyarul is elolvasható. Kevésbé közismert talán az, hogy milyen problémákkal kellett megküzdeniük a német egyházaknak, illetve, hogy mennyire esélytelenek vol-

tak azok, akik még demokratikus viszonyok között is gyengék: a szellemi fogyatékosok.

Léteztek olyan csoportok, amelyek nem fogalmazhatták meg magukat törvényes politikai keretek között, ám – ha bűvópatakként is – mégis működtek. Ilyeneknek tekinthetjük a keresztény egyházakat, illetve azok néhány képviselőjét. A nemzetiszocializmusnak antijudaista gyökerei mellett tetten érhető egy kevésbé kinyilatkoztatott, ám markánsan jelenlevő vonulata is, a keresztényellenesség. Az 1920-as években, az ún. Kampfzeit időszakában a mozgalom teoretikusai egyre hangsúlyosabban hirdették, hogy nem pusztán politikai céljaik vannak – ideológiájuk vallási jellegű. Nem kell sokáig kutatni ahhoz, hogy keresztényellenes frázisokat találjunk. A későbbi propagandaminiszter, Joseph Göbbels az alábbi sorokat írta 1928. október 16-án: „A nemzetiszocializmus vallás. [...] egyszer államvallássá kell válnia. Az én pártom az én egyházam, és azt gondolom, úgy szolgálom legjobban az Urat, ha teljesítem az akaratát, és megszabadítom elnyomott népem a rabszolgaság láncaitól. Ez az én evangéliumom.”²

Külön elemzésre méltó a göbbelsi szófordulatokban felbukkanó baloldali frazeológia, témánk szempontjából azonban fontosabb az a leplezetlen hatalmi szándék, amely a lelkek kiszájtására törekedett. Miért voltak ennyire engesztelhetetlenül egyház- és vallásellenesek a nemzetiszocialisták? Feltehetően azért, mert korán észrevették, hogy az egyház a társadalom összetartásának egyik legfontosabb eleme. Nem lehet teljes a gleichschaltung, a társadalom maguk alá gyűrése, ha az egyház továbbra is szabadon létezhet.

A Führer és környezete igyekezett mindezeket a szándékokat világtörténelmi kontextusba helyezni, amit jól bizonyít az egyik asztali beszélgetés, melyet Göbbels olyan fontosnak tartott, hogy lejegyezte naplójába: „A Führer megtiltja Athén bombázását. Igazi, nemes elhatározás. Róma és Athén szent helyek a számára. [...] nagyon vonzódik az antik világhoz. Utálja a kereszténységet, mert minden nemes emberséget megnyomortott. [...] Maga az istenfogalom is mennyire nemesebb és emberibb volt az antik népeknél, mint a kereszténységben.”³

Az, hogy a hitleri indoktrináció legfőbb célja nem pusztán a német egyházak megtörése, hanem a népnek, náci szóhasználattal a Volksgemeinschaftnak a szó szoros értelmében vett barbarizálása, végképp kiderül a danzigi bizalmasával, Hermann Rauschninggal folytatott eszmecsereből. E diskurzus során Hitler elismételte az olasz fasisztákat érintő vádjait, mely szerint túlságosan is megértőek a Vatikán érdekeit illetően. Ezután – beszélgetőtársa legnagyobb döbbenetére – elképesztő alternatíva elé állította a saját népét: „Minden attól függ, hű marad-e a zsidó- keresztény valláshoz és a könyörület szolgai erkölcsstanához, vagy pedig új, erős és hősi hite lesz a természettel egyértelmű Istenben, a nemzettel egyértelmű Istenben, sorsától és vérétől meg nem különböztethető Istenben. [...] Német egyház? Német kereszténység? Jó vicc! *Az ember vagy keresztény, vagy német, a kettő nem lehet egyszerre.*”⁴ (kiemelés tőlem: CS. T.) Ahogy a társadalom, úgy az egyházak körében sem beszélhetünk egyértelműen elutasító magatartásról. Részben az okok is hasonlóak, mivel sok egyházi vezető behódolt az egyértelmű külpolitikai sikerek láttán. Ráadásul az 1933 nyarán megkötött

konkordátum a német katolicizmust túlságosan megnyugtatta, mert autonómiát ígért nekik, cserébe azért, hogy lelkészeik nem fognak politizálni. Ezzel a politikai katolicizmus pártjai, a Centrum és a Bajor Katolikus Néppárt (BVP) ellehetetlenültek. A vezetők java része mindegyik egyház részéről behódolt, de nem mindenki.

A kevés, bátor vallási személyiség közül kiemelkedik Martin Niemöller, aki 1931-től Berlin egyik elővárosának, Dahlemnek az evangélikus lelkésze. Már ebben az évben összeütközésbe kerül a mind hangosabb barna mozgalommal. 1933-ban tiltakozott az egyházi élet autonómiájának megsértése miatt, majd létrehozta azon lelkészeknek a szövetségét, akik vele együtt náciellenesek voltak (Pfarrernotbund). Nem ment el szó nélkül az ún. áriaparagrafus mellett sem, amely (eredeti elnevezése: törvény a hivatásos köztisztviselők jogainak helyreállításáról) révén a zsidókat és a rendszer vélelmezett ellenfeleit eltávolította hivatalukból.⁵ Minden tiltás ellenére a Pfarrernotbundból létrehozta saját mozgalmát, a Hitvalló Egyházat (Bekennende Kirche). Ez a lépése válasz volt a nácik egységesítő törekvéseire, mivel az evangélikus ellenállás letörésére megalapították a Német Keresztények mozgalmát (Deutschen Christen). Több száz lelkésztársával együtt protestált Alfred Rosenberg kereszténységet támadó politikája és könyve (*A XX. század mítosza*) ellen, aki a rendszer szócsövén, a *Völkischer Beobachter* lapjain keresztül élharcosa volt a nácik propaganda kampányának. 1937-ben letartóztatták. Pere rövid és példát statuáló volt, amint Göbbelsnek a naplóbejegyzésében olvashatjuk: „Niemöllernek nem lesz alkalma agitációra. Remélem, minden rendben

Nie trägst Du mit

Ein Erbkrankes kostet bis zur Erreichung des
60. Lebensjahres im
Durchschnitt 50.000 RM.

Náci propagandaplakát

megy, és három napon belül vége lesz az ügynek. Niemöller semmiképp sem kerülhet szabadlábba.”⁶ Niemöllert előbb a sachsenhauseni, majd a dachau koncentrációs táborba zárták. Itt érte meg 1945-ben a felszabadulást.⁷

Azt látjuk, hogy a nácik a keresztényellenességet nem cél-
nak, hanem eszköznek tekintették. A cél a társadalom átneve-
lése volt. Nem kerülhették el ugyanakkor annak a felismerését,
hogy az alkalmazott eszközeik nem a társadalom kisebbség-
ben lévő csoportjait (zsidóság) érintik, hanem a többségi társa-
dalmat. Azt, amely többé-kevésbé őrizte katolikus, lutheránus
vagy kálvinista meggyőződését, és amelyet sértett a nácik hő-
börgő és agresszív egyházpolitikája. A mezei hadakat ez nem
zavarta túlságosan, ellentétben Hitlerrel, aki tisztában volt a
várható veszélyekkel. Ezzel magyarázható, hogy a kancellár-
sága kezdeti szakaszában már-már blaszfémiába hajlóan sokat
használ vallási motívumokat. Ennek betetőződése az volt, ami-
kor 1933. február 10-én a berlini Sportpalotában szónoklata
végét a protestáns Miatyánk soraival, majd Ámennel fejezte
be.⁸ 1937-re azonban múltóban voltak azok a vélemények, ame-
lyek szerint együtt kell élni azzal a kettősséggel, hogy egyfelől
a nácik támadják az egyházakat, másfelől viszont Hitler „a ke-
reszténységet a nyugati kultúra talpkövének tartja” – ahogyan
azt Faulhaber bíboros, Freising és München egyébként náciel-
lenes érseke állította. Ekkorra lehetetlenné vált szemet hunyni
afelett, hogy a nemzetiszocialisták meg akarják szüntetni a fe-
lekezeti iskolákat, úgynevezett erkölcstelenségi perekkel akar-
ják diszkreditálni pl. a ferences rendet. A propagandaminiszter
megfogalmazásában: „A Führer [...] nagy hadjáratot tervez, és
most már nem ismer kegyelmet. Kifüstöljük ezt a homoszexu-
ális bandát.”⁹ A nácik jelképes felülkerekedését mutatja, hogy
1939-ben egy önkéntes rendelettel a katolikus egyházmegyék-
ben elrendelték, hogy minden év április 20-án harangzúgással

köszönték a Führer születésnapját.¹⁰ Ez a győzelem azonban igencsak kétarcú volt: jól megfért az emberek tudatában az igazságos vezér és a megvetett párt képe.

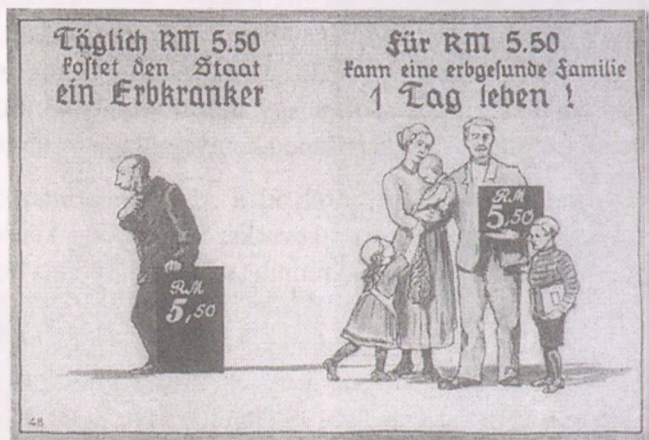
Philipp Bouhler a Führer Kancelláriájának vezetője, aki az eutanázia-programot koordinálta. Letartóztatása után, 1945-ben öngyilkos lett.

A Vatikán és a Harmadik Birodalom kapcsolata ebben a korszakban ugyanolyan ellentmondásos és bonyolult volt, mint a rendszer és a társadalom viszonya. 2003. február 15-én nyitották meg a Vatikáni Titkos Levéltár azon részlegét, ahol a Szentszék és Németország 1922 és 1939 közötti kapcsolatainak

dokumentumai vannak. Itt található egy levél Edit Steintől, a zsidó származású kármelita szerzetestől, aki 1933 áprilisában levelet írt XI. Piusnak. Ebből megtudhatjuk, hogy magánkihallgatáson szerette volna rávenni a pápát egy enciklika kiadására, melyben a Szentatya elítelné Németországot zsidópolitikája és az egyéb jogsértések miatt. Személyes találkozás ugyan nem lett a szerzetesi kívánságból (Edit Stein 1942-ben, koncentrációs táborban halt meg), viszont egy újabb adalékkal szolgált a Szentszék számára a nemzetiszocializmus elítélését illetően.

1937. március 14-én hirdették ki a *Mit brennender Sorge* című pápai enciklikát, amely a következő szavakkal kezdődik: „Égő aggodalommal és növekvő rémülettel szemléljük az egyház fájdalmas útját és a hívek nélkülözését. [...] Aki a fajt, vagy a népet, vagy az államot [...] mindenek fölé, még a vallási értékek fölé is helyezi, és azokat bálványozza, az eltorzítja és felborítja a dolgok Isten által teremtett és akart rendjét.”¹¹ Amint arról már a bevezetőben szó volt, a rendszer társadalompolitikájának útjában volt egy harmadik célcsoport is, mégpedig a szellemi fogyatékosok. A fokozódó radikalizáció mérföldköve volt az elpusztításukra irányuló ún. eutanázia-akció. Tény, hogy sokáig, egészen az 1980-as évekig a szellemi fogyatékosok elleni törvénykezési és megsemmisítési politika (Vernichtungspolitik) háttérbe szorult azokkal a kutatásokkal szemben, melyek az európai zsidóság ellen elkövetett szörnyűségekkel foglalkoztak. Ennek több oka is lehet. A háború előtt mind a skandináv országokban, mind az Egyesült Államokban napvilágot láttak olyan orvosi vélemények, melyek az eugenika jegyében támogatták a kötelező sterilizációt azok esetében, akik öröklött betegségük

vagy társadalmi helyzetük folytán terhet jelenthettek a közösség számára. Amíg azonban az eugenika a fenti országokban idővel háttérbe szorult, Németországban ezzel ellentétes folyamat ment végbe.¹²

Náci propagandaplakát

Már a századelőn, 1904-ben létrehoztak egy intézetet (Archiv für Rassen- und Gesellschafts-Biologie, Plötz), amelynek a „nordikus faj” magasabbrendűségének vizsgálata és kutatása volt a feladata.¹³ Hitler már egészen korán, a *Mein Kampf*-ban kitért arra, hogyan kell megoldani ezt a kérdést. A szociáldarwinizmus jegyében több érvet is felhozott először a sterilizálás, majd a 20-as évek végétől már az állam által kezdeményezett eutanázia mellett. Az 1929-es nürnbergi pártnapokon a követ-

kezőket mondta: „Ha Németországban évente egymillió gyerek születne, és a 700-800 ezer leggyengébbtől megszabadulnánk, akkor ennek eredményeképpen talán még erősebbek lennénk.”¹⁴

Karl Brandt Hitler orvosaként résztvevő az eutanázia-programban. Az 1946-os ún. orvos-per egyik vádlottja. 1948-ban kivégezték.

Háború utáni perében egyik orvosa, Karl Brandt azt vallotta, hogy a Führer hatalomra kerülésétől kezdve híve volt az erőszakos eutanáziának. Az is világos volt ugyanakkor, hogy a német közvéleményt még fel kellett készíteni ennek a szörnyűségnek az elfogadására.¹⁵ A szigorúan titkos elképzelés az volt, hogy ezt az ügyet össze kell kapcsolni a háború kérdésével. Félték ugyanis attól, hogy a hatalom megragadásának idején nagyon elmérgesedik emiatt a viszony az egyházzal. 1936-tól viszont megindult a támadás: az egyházakat arra kény-

szerítették, hogy az általuk fenntartott szanatóriumokból szállítsák át a betegeket az államilag felügyelt elmeegógyintézetekbe és elfekvőkbe.¹⁶ Ekkortól már besegített a propaganda is. Filmek és plakátok igyekeztek elfogadtatni a társadalommal, hogy ezektől az emberektől meg kell szabadulni.¹⁷ Philipp Bouhler, a Pártkancellária vezetője, illetve a már említett Karl Brandt lettek az eutanázia-akció felelősei. Az egyetlen dokumentum, amelyben Hitler személyesen ad utasítást mások meggyilkolására, az az egymondatos utasítás (Euthanasiebefehl), amely a következőképpen hangzik: „Bouhler birodalmi vezető (Reichsleiter) és Dr. Brandt feladata, hogy kiszélesítsék a meghatározott orvosok jogkörét, hogy hozzásegíthessék a kegyes halálhoz azokat a betegeket, akiket gondos vizsgálat eredményeként gyógyíthatatlannak találnak.”¹⁸ Mindez már a lengyelországi hadjárat idején történt, ám Hitler visszadátumoztatta szeptember 1-jére. Ekkorra azonban már több ezer gyereket öltek meg altatószerek használatával 1939 februárja és márciusa között.

A gyermekeutanázia ügyében az ún. Knauer-ügyet használták fel a tömeges megsemmisítéshez. 1938-ban született egy súlyosan sérült gyermek, akinek egy lába és egy karja volt. A szülők felkeresték Werner Catelt, a Lipcsei Egyetem Gyermekklinikájának professzorát, és megkérték, részesítse az újszülöttet a kegyes halálban. Az orvos csak az után tette ezt meg, hogy Bouhleren keresztül Hitlerhez jutott az ügy. Kapóra jött neki ez az eset, így rövid gondolkodás után kiadta a már említett utasítását.¹⁹ Ezek ellen a szörnyűségek ellen tiltakozott a münsteri püspök, von Galen, aki bátor és példa-

mutató hozzáállásával három alkalommal is szóba hozta prédikációiban az embertelen tetteket.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy az elkövetett bűnök nem néhány fanatikus magánkezdeményezései voltak. Ezekben a német tudományos elit java részt vett, vállalva a nemzetiszocialista pártbürokráciával. 1939 augusztusában Hitler elrendelte az eutanázia-rendelet végrehajtását a szellemi fogyatékos felnőttek számára is. 1940 tavaszán egy elegáns Berlin környéki villában munkához látott egy új titkárság. A titkos neve az akciónak T4 lett, amelyet az utcanév és a házszám alapján kapott (Tiergarten Strasse 4.). A gyilkosságokat 6 állami kezelésű kórházra szűkítették, szétszórva a Birodalom területén. 1941 augusztusáig 70 ezer személyt likvidáltak. A háború kiterjedésével nem értek véget a fogyatékosok elleni intézkedések. Egyedül Ukrajnában 1941–42-ben mintegy 100 ezer embert likvidáltak a különleges bevetési egységek. Az áldozatok kiválasztásában nem léteztek egységes szempontok. Az adott terület teljhatalmú biztosa, a Gauleiter döntött a szerencsétlenek sorsáról.²¹

Ezekkel az ép ésszel szinte felfoghatatlan szörnyűségekkel „a rezsim belépett az egyértelmű bűnözés világába.”²² Bűnöző jellege már a hatalomra jutása előtt is nyilvánvaló volt – az utókor számára ez legalábbis egyértelmű. A hatalom hozzásegítette ahhoz, hogy aberrált szociális és politikai utópiáit megvalósíthassa. Társadalompolitikája kezdetben kétarcú volt: egyik oldalon a *Kraft durch Freude*²³ sokakat megnyerő üdültető-pihentető intézkedései, míg a másik oldalon az ellenséges célcsoportok megszüntetése, megsemmisítése. A folyamat oda vezetett, hogy – ahogy a bevezetőben szó volt róla – végül mindenki

ellenséggé vált. Így vált a nemzetiszocializmus egy önmagában zárt rendszerre: Hitler 1945 elején Speernek már a teljes németországi infrastruktúra elpusztítására adott utasítást.²⁴ Nem rajta múlt, hogy birodalma és népe óriási áldozatokkal, de túlélte jó évtizednyi uralmát.

Jegyzetek

- ¹Kershaw, Ian: *Hitler. 1889–1936. Hybris.* [Szeged], 2003. 534.
- ²Göbbels, Joseph: *Napló.* Budapest, 1994. 34.
- ³Uo. 80.
- ⁴Rauschning, Hermann: *Hitler bizalmasa voltam.* Budapest, 1970. 50–51.
- ⁵Kershaw i. m. 446.
- ⁶Göbbels i. m. 177.
- ⁷Thorne, J. O.–Collocott, T. C. (eds.): *Chambers Biographical Dictionary.* Edinburgh, 1984. 988–999.; *The New Encyclopaedia Britannica.* Vol. 8. Chicago, 1991. 698.
- ⁸Kershaw, Ian: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény.* Budapest, 2003. 156.
- ⁹Göbbels i. m. 149.
- ¹⁰Kershaw: *A Hitler-mítosz.* i. m. 172.
- ¹¹Edith Stein levele XI. Pius pápának. *Vigilia*, 2004. 4. sz. 312–313. A bevezetőt írta és a levelet fordította: Tózsér Endre.
- ¹²Friedlander, Henry: *The Origins of Nazi Genocide. From Euthanasia to the Final Solution.* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1995. I. 1–22.
- ¹³Friedlander i. m. 10.
- ¹⁴Kershaw, Ian: *Hitler II. 1936–1945 Nemesis.* [Szeged], 2004. 237.

¹⁵Uo.

¹⁶Uo. 238.

¹⁷Uo. illetve a <http://www.shoa.de/content/view/240/46>

¹⁸Uo. 235.

¹⁹Friedlander i. m. 39–40.

²⁰Diós István (főszerk.)–Viczián János: *Magyar Katolikus Lexikon*. III. Budapest, 1997. 882.; Küng, Hans: *A kereszténység. Európa*. Budapest, 2005. 243–244.

²¹Friedlander i. m. 142.

²²Kershaw i. m. II. 241.

²³A szakszervezetek szétverése után a nácik által létrehozott népjóléti mozgalom. Az 1930-as években nagyon népszerű volt, elsősorban a munkásság körében.

²⁴Ez volt az ún. Nero-rendelet, amelyet azonban a túlélésre törekvő Speer nem hajtott végre.

